

H.L. Martensen og D.G. Monrad: to biskoppers økonomi

Af Niels Kærgård

I 1870'erne udgav Hans Lassen Martensen to værker, der gav anledning til en omfattende debat, *Den Christelige Ethic, bind II, 2. halvbind: Den sociale Ethik* fra 1878 og fortrykket *Socialisme og Christendom* på 55 sider fra 1874. Ditlev Gothardt Monrad svarede i 1878 med bogen *Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik*. Denne debat mellem to af den danske kirkes fremmeste mænd er nok den grundigste debat, vi har haft på dansk af forholdet mellem markedsøkonomi og kristendom. Og den spredte sig; der kom utallige indlæg i aviser og tidsskrifter samt en lang række debatbøger af forskellige elever og tilhængere af de to biskopper. I denne artikel redegøres dels for Martensen og Monrads synspunkter, og dels for den efterfølgende debat herunder også samtidens økonomers syn på problemstillingerne.

1. Indledning

Hans Lassen Martensen (1808-84) og Ditlev Gothardt Monrad (1811-87) er to af de helt store navne i dansk kirkeliv i det 19. Århundrede. Martensen var Sjællands biskop fra 1854 til 1884, og Monrad var biskop for Lolland-Falster Stift 1849-54 og 1871-87 og desuden minister og konseilspræsident i flere perioder. De to var så jævnaldrende, at de må have kendt hinanden allerede fra studietiden. Ved Martensens licentiatdisputats den 2. juni 1837 optrådte Monrad som opponenter, uden vi dog ved noget om, hvad hans opposition gik ud på.¹

Der er skrevet mange og grundige afhandlinger om dem begge – lange og korte artikler, bøger og endda en række disputater. Skat Arildsen blev i 1931 dr. theol. på en afhandling om *Biskop Hans Lassen Martensen: Hans liv, udvikling og arbejde*, senere historieprofessor Povl Bagge blev i 1936 dr. phil. på afhandlingen *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, Svend Hauge dr. theol. i 1944 på afhandlingen

1 Svend Hauge: *Studier over D.G. Monrad som religiøs Personlighed*, København 1944, s. 246.

Tv. Hans Lassen Martensen (1808-1884). Da H.L. Martensen i 1874 udgav hæftet »Socialisme og Christendom« med et kraftigt opgør med den kapitalistiske markedsøkonomi, var han langt fra nogen ung revolutionær; han var midt i 60'erne, havde et stort teologisk forfatterskab bag sig, havde været professor i teologi ved Københavns Universitet 1840-1854, kongelig konfessionarius siden 1845, Sjællands biskop siden 1854 og storkorsridder af Dannebrogordenen siden 1867. Det Kgl. Biblioteks billedsamling.

Th. Ditlev Gothard Monrad (1811-1887). Ditlev Gothard Monrad var et af periodens største navne i dansk politik. Som ung nationalliberal var han med i debatten i 1840'erne, som kultusminister hovedforfatter til junigrundloven i 1849 og under krigen i 1864 konseilspræsident. Han var biskop i Maribo Stift i 1849-54 og fra 1871 til sin død i 1887 og blev for sit virke udnævnt til æresdoktor i teologi ved Københavns Universitet i 1879. Debatten mellem ham og Hans Lassen Martensen var således et sammenstød mellem to af det 19. århundredes allerstørste personligheder. Det Kgl. Biblioteks billedsamling.

Studier over D.G. Monrad som religiøs Personlighed, Asger Nyholm dr. phil. i 1947 med værket *Religion og Politik. En Monrad Studie* og endelig blev Johan Schioldann Nielsen dr.med. i 1983 på afhandlingen *D.G. Monrad – En patografi*, der søger at påvise, at Monrad og hans slægt led af en mani-depressiv psykose. Og disputatserne er kun toppen af isbjerget, der er kommet mange andre bøger om de to.²

2 F.eks. Fred. Nørgaard: *D.G. Monrad – Et Levnedsløb*, København 1918, C.I. Scharling (red.): *H.L. Martensen – Hans Tanker og Livssyn*, København 1928, P. Stavnstrup:

Hensigten med denne artikel er derfor på ingen måde at gå ind i en mere generel beskrivelse af de to mænd. Her skal fokus alene rettes mod deres indbyrdes diskussion i 1870'erne om økonomiske emner, og kun de allernødvendigste biografiske data skal anføres. Debatten mellem dem er måske den grundigste etisk-filosofiske debat om markedsøkonomien, herunder dens forhold til kristendommen, vi har på dansk. Martensens indlæg i denne debat er tidligere diskuteret flere steder,³ mens Arildsens disputats om Martensen i forbløffende ringe grad interesserer sig for den. P. Stavnstrup (1948) og Henrik Gade Jensen (2015) refererer debatten hovedsageligt set fra Monrads synsvinkel. En række nøglecitater fra Martensen og Monrad er blevet gentaget mange steder, men der mangler en mere grundig gennemgang af debattens økonomiske argumenter, af andres deltagelse i debat og af virkningshistorien. Det er det, der skal rådes bod på med denne artikel.⁴

Debatten foregår på et tidspunkt, da de begge er medlemmer af det danske bispekollegium i nabostifterne Sjælland og Lolland-Falster. Martensen begynder med i 1874 at udgive en 55 sider lang pjece *Socialisme og Christendom*, som han i 1878 næsten ordret inkluderede i *Den Christelige Ethik bind II, 2. halvbind: Den Sociale Ethik*. Monrad svarede med *Politiske Breve Nr. 14-18: Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik* på 165 sider.

I afsnit 2 i denne artikel skal gives en kort præsentation af H.L. Martensen, i afsnit 3 redegøres for hovedsynspunkterne i *Socialisme og Christendom*, i afsnit 4 præsenteres tilsvarende D.G. Monrad og i afsnit 5 resumeres hovedsynspunkterne i *Liberalismens Gjenmæle*.

D.G. Monrad – *Politiker og Gejstlig*, København 1948, Jon Stewart (red.): *Hans Lassen Martensen – Theologian, Philosopher and Social Critic*, København 2012, Henrik Gade Jensen: *Monrad – Vilje, tidsånd og tro: En Biografi*, København 2015, Kai Just: *D.G. Monrad - Menneske og mand: Riget, magten og æren*, Gjern, 2015.

3 Bl.a. Johannes Fog-Petersen: »Martensen og det sociale Spørgsmaal«, i C.I. Scharling (red.), København 1928, Bente Nilsen Lein: »Biskop Martensen og den etisk-kristelige socialisme«, *Norsk Teologisk Tidsskrift*, vol. 81, 1980, s. 233-247 og Thyge Svenstrup: »Den etiske socialisme. Biskop Martensens samfundssyn i 1870'erne«, i Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Århus, 2000, s. 98-123. Niels Kærgård beskæftigede sig første gang med denne debat som opponent mod Thyge Svenstrups fremlæggelse af dette papir ved *Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskabs* konference om »den nordiske protestantisme og velfærdsstaten« på Bjerremærk i 1997.

4 Debatten er diskuteret specifikt i Jon A.P. Gissel: »Arbejdet – Dets plads i den konservative tankegang i sidste tredjedel af 1800-tallet. Biskopperne Martensen og Monrad i debat«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2008, s. 119-175, men synsvinklen og de behandlede problemer er, som det fremgår af titlen på denne artikel, en helt anden end i det følgende.

I afsnit 6 gennemgås en række konkrete stridspunkter, og i afsnit 7 ses på den mere generelle debat om indlæggene. I afsnit 8 analyseres økonomernes synspunkter, og afsnit 9 ser på Martensen og Monrads reaktioner på debatten. Afsnit 10 følger debattens samfundsmæssige virkningshistorie, og afsnit 11 er en kort sammenfatning.

2. Hans Lassen Martensen

Da Martensen offentliggjorde sin pjece i 1874, var socialisme absolut ikke noget, der var velset i dannede kredse. Og Martensen hørte absolut til de dannede kredse og var langt fra kendt som nogen provokatør. Martensen liv og levned er gennemgået i de tidligere nævnte bøger.⁵ Han var født i beskedne kår i 1808 i Flensborg; hans far var skibsfører, men havde fået sit helbred nedbrudt under engelsk fangenskab 1807-12, og han døde allerede i 1822. Moderen var imidlertid en energisk og livsduelig kvinde, der levede for sin eneste søn. I 1817 flyttede familien fra Slesvig til København, og efter faderens død fik moderen sønnen ind på Metropolitanskolen, og derefter var karrieren så at sige lagt på skinner. I 1932 blev han cand. theol. og gik i gang med videnskabelige studier, bl.a. med længere udlandsophold. Han forsvarede licentiafhandling i 1837, i 1838 blev han lektor ved Københavns Universitet, og i 1840 professor i teologi (først som ekstraordinær, men fra 1850 som ordinær professor). Han kom samtidig ind i de ledende kredse; Johanne Luise Heiberg blev en af hans nære venner, og fra 1845 blev han kongelig konfessionarius.

I 1849 kom hans første store værk, *Den Christelige Dogmatik*, der kom i 5. oplag i 1905. Omkring demokratiets indførsel i 1849 var han aktiv i debatten om folkekirkes forfatning med udgivelsen af *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, 1851, og *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal paany betragtet*, 1867. I 1853-54 sad han i den af ministeriet Anders Sandøe Ørsted nedsatte kirkekommission, og igen i den anden kirkekommission 1867-68. Hans holdning til kirkeforfatningen var vaklende; på den ene side kunne han godt gå ind for en synode for at have en autoritativ ledelse af kirken, men på den anden side var han bange for, at det skulle blive en politisk rigsdag. Han så vel helst et organ med biskopperne og særligt teologiske fagkyndige i spidsen. Hvor han i sin ungdom var stærkt positiv over for den grundtvigske vækkelse og bevarede et positivt syn på f.eks. Grundtvigs salmer, så blev forholdet til det grundtvigske mere og mere

⁵ For et kortere resume se P.G. Lindhardt: »Hans Lassen Martensen«, i Sv. Cerdergreen Bech (red), *Dansk biografisk Leksikon*, bind 9, 1981, s. 445-450.

anstrengt, fordi han betragtede de grundtvigske frihedskrav som opløsningstendenser; i 1863 udgav han endda *Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme*.⁶

I 1854 blev han af ministeriet Ørsted udnævnt til Sjællands biskop – mod kongens ønske; Martensens var i forhold til kongen belastet af sit kendte nære venskab med Johanne Luise Heiberg, der nærede en velkendt afsky for kongens borgerlige hustru, grevinde Danner.

Også til Indre Mission var hans forhold blandet – han stillede sig positiv til vækkelsen, men var skeptisk over for de omrejsende missionsærer, der ofte kom i konflikt med de officielle sognepræster. Han lå nok også – jf. de i det følgende gennemgåede økonomiske synspunkter – tættere ved den københavnske »gerningsmission« end ved »ordmissionen«.

I 1870'erne udgav han en række mere aktuelle skrifter (dels den omtalte pjece *Socialisme og Christendom*, og dels et opgør med katolicismen *Katholicisme og Protestantisme*, begge fra 1874), men først og fremmest det store tre-bindsværk *Den christelige Ethik*, hvis første bind »den almindelige del« kom i 1871 og anden del i 1878 (et bind om »den individuelle etik« og et om »den sociale etik«⁷). I 1882-83 kom hans sidste skrift, selvbiografien *Af mit Levnet I-III*.

Martensen søgte sin afsked som Sjællands biskop på 30-årsdagen for sin udnævnelse, men døde inden han fik den bevilget. Dermed sluttede en karriere, der havde bragt de højeste udmærkelser – han blev æresdoktor i Kiel i 1840, medlem af Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab 1841 og havde modtaget stort set alle de danske ordner, man kan modtage, sluttende med Storkorset af Dannebrogordenen i 1867 og med i 1879 at få rang af excellence.

Martensen var teologisk stærkt påvirket af den tyske debat, og vedrørende de her behandlede emner også den tyske økonomiske debat. Tysk økonomi var på det tidspunkt præget af den historiske skole og de såkaldte »kathedersozialisten«. Det var en retning, der var i opposition til de klassiske liberale økonomiske teorier og støttede sociale reformer. Den tyske nationaløkonomiske forening, der blev oprettet i 1872, fik det sigende navn *Verein für Sozialpolitik*. Denne skole blev

6 Det er velkendt, at Martensen allerede i 1854 var kommet i et kraftigt modsætningsforhold til Søren Kierkegaard (som han i øvrigt havde været manuduktør for ved teologistudiet) i anledning af hans mindetale over biskop Mynster. Det blev anledning til Kierkegaards kirkegang og er derfor måske det, de fleste forbinder med Martensens navn.

7 Strengt taget anføres de som bind II, 1. og 2. halvbind, men begge halvbind er på over 400 sider.

betegnet som konservative eller akademiske socialister med folk som f.eks. Adolf Wagner (1835-1917) og Gustav Schmoller (1838-1917). En række af skolens folk interesserede sig meget for religionens betydning og publicerede omkring 1900 en række arbejder om dette emne; mest kendt og stadig accepteret er Max Weber (1864-1920) og hans *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* fra 1904-05, mens andre lagde vægt på jødernes betydning, f.eks. Werner Sombart (1863-1941) med bl.a. *Die Juden und das Wirtschaftsleben* fra 1911. Det sidste degenererede efterhånden til fascismens raceteorier.⁸

3. Socialisme og kristendom

Martensen var på ingen måde nogen revolutionær og hverken i kirkelig eller politisk henseende nogen oprører – tværtimod. Høj Kirkelig, kongetro og skeptisk over for almindelig stemmeret. Han er da også af den moderne konservative debattør, dr. phil. Jon A. P. Gissel nævnt som en af konservatismens store kulturkæmper i sidste halvdel af 1800-tallet.⁹ Og da Martensens pjece *Socialisme og Christendom* kom i 1874 var socialisme absolut ikke comme il faut i bedre kredse. Lederne af den lille danske socialistiske bevægelse, Louis Pio, Paul Geleff og Harald Brix, blev i 1872 idømt seks års fængsel for at ville omstyrte samfundet og var fængslet til 1875. Pariserkommunen med blodige gadekampe og henrettelser af modstandere i 1871 blev betragtet med rædsel af de herskende klasser, men kom til at stå som et forbillede for alverdens anarkister og socialister. Det blev i Danmark fra 1873 forbudt at tilslutte sig Socialistisk Internationale.

For Martensen var den 55 sider lange pjece imidlertid heller ikke ment som nogen provokation eller som en politisk aktion, men tværtimod som en tilkendegivelse af, hvad kristendommen havde at sige om de aktuelle sociale spørgsmål formuleret af den danske folkekirkes største autoritet. Det fremgår allerede af titelbladet, hvor forfatteren præsenteres som »Dr. H. Martensen, Biskop over Sjællands Stift«, og forlaget er den »Gyldendalske Boghandel«. Den har undertitlen »Et Brudstykke af den specielle Ethik«. Martensen understregede det også allerede i forordet:

8 Se f.eks. Joseph A. Schumpeter: *History of Economic Analysis*, London, 1954, eller T.W. Hutchison: *A Review of Economic Doctrines 1870-1929*, Oxford, 1953.

9 Se Jon A. P. Gissel: *Konservatisme og Kulturkamp – Det radikale stormløb i kulturkampen i Danmark i sidste trediedel af 1800-tallet og konservatismens svar*, Århus, 2014. Gissel har jf. note 4 også tidligere analyseret Martensens værker.

At ikke blot Politik og Nationaloekonomie, men ogsaa den christelige Ethik beskjæftiger sig med det sociale Spørgsmaal, vil formentlig ikke findes at være ubeføiet. Der gives ingen betydeligere Fremtoning i det offentlige Liv, som ikke, enten directe eller indirecte, kommer i Forhold til Christendommen, og derfor ogsaa kræver sin Christelige Forstaaelse og Vurdering.¹⁰

og det uddybes få sider inde i teksten:

Den Paastand, at Christendommen intet har med Nationernes Velstand og Nationaloekonomien at gjøre, er det samme som at sige, at det Ethiske intet har med Nationaloekonomien at gjøre, at Begreberne Rigdom og Fattigdom, Arbeide og Løn kun have fysisk, men ikke ethisk Betydning, og at Nationaloekonomien, for at erkjende Midlerne til Nationernes Velstand, kun skal granske Samfundets Naturlove uden at stille disse i Forhold til de sædelige Love. Tvertimod er det netop Opgaven at stille Naturlovenes Benyttelse ind under Lydigheden mod de ethiske Love, og da vil det ogsaa vise sig ... at baade den eensidige Individualisme og Socialisme i Nationaloekonomien finder sit Correctiv og sin høiere Sandhed i Christendommens ethiske Socialisme.¹¹

At Martensen så på det som autoritativ kristendom, ses også af, at han næsten ordret inkluderede de 55 sider i sin *Den Christelige Ethik bind II, 2. halvbind: Den sociale Ethik* fra 1878. Dette 2. halvbind på 475 sider var som nævnt et led i hans samlede 3-bindsværk om kristelig etik.¹²

På den anden side var det måske ikke tilfældigt, at Martensen fremskyndede udgivelsen af denne specifikke del af den sociale etik til netop 1874, året lige efter slaget på Fælleden og forbuddet mod Internationale. Han afviste tilbud om en samtidig udgivelse på tysk; »det er altsaa med Øjet bestemt rettet paa vore hjemlige Forhold, at dette Brudstykke gaar ud i Verden«, skrev Fredrik Nielsen i *Dansk Kirketidende*.¹³ Et

10 H.L. Martensen: *Socialisme og Christendom*, København 1974, s. 3.

11 Se Martensen, 1874, s. 14-15 og H.L. Martensen: *Den Sociale Ethik*, Den Christelige Ethik, Den Specielle Deel, Vol. 2., København 1878, s.163-164.

12 Hvor tæt de to fremstillinger ligger på hinanden, fremgår også af, at citaterne i det følgende for de flestes vedkommende har en sidehenviisning både til *Socialisme og Christendom*, 1874 og én til *Den sociale Ethik*, 1878.

13 Frederik Nielsen: »Socialisme og Kristendom«, *Dansk Kirketidende*, 1875 nr. 19, spalte 281.

brev fra Martensen til vennen biskop Otto Laub, Viborg Stift, fra 27/11 1874 kan tolkes i lignende retning; Martensen skrev, at det ikke skulle »kunne siges om Kirken i vort Fædreland, at den har forholdt sig stum og ligegyldig ligeoverfor dette Phænomen, og at den først har lukket Munden op, da Revolutionen saa at sige var i Gaderne«. ¹⁴

Martensens grundsynspunkt var, at individualismen og liberalismen er hovedproblemet:

I social Henseende, i Menneskenes indbyrdes Forhold og i Forholdet mellem Menneske og Menneske, viser den sig i uendelige Forgreninger deri, at Individerne, istedetfor at betragte sig som solidarisk forbundne, som Lemmer paa det samme Samfundslegeme, istedetfor at tilegne sig det apostoliske Ord: naar eet Lem lider, da lide de alle, forholde sig til hverandre som frie, »uafhængige« Personligheder, hvor »Enhver er sig selv nærmest«; ... Den sociale Egoisme har i vore Dage under Liberalismens Ægide voxet sig stærk ved Naturvidenskabernes Fremskridt og den dermed sammenhængende Naturbeherskelse, ved Industriens og Kapitalens altid høiere stigende Udvikling. Mere og mere har denne for alle høiere Interesser fordærvelige tænkemaade udbredt sig, der sætter den jordiske Mammon og den jordiske Nydelse som det Høieste; og denne Tids Mennesker concurrere dertil i en rastløs, urolig og feberagtig Higen. De ville vorde rige, og falde derved i mangehaande daarlige og skadelig Begjæringer (1Tim. 6, 9). ¹⁵

Med det udgangspunkt så Martensen med stor skepsis på den herskende økonomiske lære og specielt på Adam Smith. Dennes teori om, at konkurrence er hensigtsmæssig, fordi den leder selviske beslutningstagere til at producere det, som samfundet har mest behov for, da der her er flest penge at tjene, havde absolut ikke Martensens sympati:

Almeenvellet fremkommer altsaa som Resultatet af Alles Egoisme. Men netop her viser sig atter den ethiske Mislighed ved dette System. Den frie Concurrence, naar den ikke er begrændset ved høiere Hensyn, er nemlig kun et naturalistisk, et fysisk Princip. Thi det er den Stærkes Ret, som her indføres, en indirecte Næveret, en Krig af Alle imod Alle; som vi see det i Dyreverdenen, hvor

¹⁴ Thyge Svenstrup, Biskop H.L. Martensen og Georg Brandes, *Kirkehistoriske Samlinger* 1989, s. 203.

¹⁵ Martensen 1878, s. 127-128.

den frie Concurrence til alle Livsgoder findes i det meest udstrakte Maal, og den svagere Skabning undertrykkes af den stærkere. Det ethiske Moment, der af den frie Concurrence skal fremkaldes, er Opvækkelse og Styrkelse af den personlige moralske Kraft. Men da maa den være begrændset ved visse Betingelser. Den bør for Eksempel kun finde Sted mellem lige Stillede. At lade en Lam concurrere med en Hurtigløber, en fattig Detailhandler med en stor Kapitalist, en ringe Grundbesidder med en stor, tjener ikke til at styrke den moralske Kraft, men til i Frihedens Navn at lade det Physiske herske og gaae af med Seiren. Den Adam Smithske Paastand, at man ved at følge Grundsætningen laissez aller bedst fremmer Samfundets Vel, at Enhver, ved at fremme sin egen Interesse, fremmer det Heles, at Almeenvellet fremkommer som Resultat af Alles Egoisme, holder heller ikke Stik. Det er en i sig selv uholdbar Forestilling, at man ved at følge den blotte Naturdrift kan frembringe en Retfærdighedens Tilstand, da Retfærdigheden tilhører en heelt anden Verden, og maa komme fra en heelt anden Side end Naturens og det blot naturlige Menneskes.¹⁶

Martensen var ikke blind for gevinsterne ved markedøkonomien i form af økonomisk vækst og international udvikling, men han betragtede omkostningerne som værende større. For ham var de fattigste medlemmer af samfundet vigtigere end de store firmaer:

Det lader sig ikke negte, at den frie Concurrence har bidraget til at udvikle mange Kræfter og bragt mange Mennesker i Velstand; og heller ikke lader det sig negte, at Kapitalen har en stor Betydning for Samfundet, for omfattende Foretagender og et universelt oekonomisk Samqvem, en Verdensoekonomie i Modsætning til en blot Nationaloekonomie; men ligesaa lidet lader det sig negte, at den frie Concurrence har gjort langt flere ulykkelige og elendige, at Tusinder og atter Tusinder maae kæmpe en Fortvivlelsens Kamp for det daglige Brød, i hvilken de tilsidst ganske bukke under for den Stærkere.¹⁷

Det var ikke kun Adam Smiths teori, Martensen polemiserede imod. Heller ikke Malthus' befolkningsteorier syntes han om. Malthus mente, at befolkningen hele tiden ville have en tendens til at vokse mere end

¹⁶ Martensen 1874, s.18-19 og 1878, s. 168-169.

¹⁷ Martensen 1874, s. 23 og 1878, s. 172-173.

produktionen af levnedsmidler, og at de jævne lag i befolkningerne derfor hele tiden måtte leve på et eksistensminimum. Hvis velstanden stiger over eksistensminimum vil overlevelsessandsynligheden og børnetallet stige, og befolkningsvæksten vil så blive så stor, at indkomstniveauet igen presses ned på eksistensminimum. Om det sagde Martensen:

Vi negte ingenlunde, at den Malthusske Opfatning af Misforholdet mellem Næringsmidlerne og Mennesketallet, mellem Brødet og Mundene, ofte har fundet en sørgelig Stadfæstelse ved Erfaringen. Men vi kunne ikke frafalde den Antagelse, at dette Misforhold mere maa være Menneskets Skyld end Naturens, at det skal bekæmpes og overvindes ved sædelige Midler, ikke blot ved den Enkeltes, men ved Samfundets Arbeide, ved bedre Samfunds-Indretninger, ved bedre Benyttelse af uopdyrkede Jordstrækninger og ved en bedre Fordeling af Forraadet.¹⁸

Martensen var ikke kun kritisk over for de store klassiske økonomer; han gik så vidt, at han erklærer sin støtte til Karl Marx og Friedrich Engels analyser:

Man siger fra Liberalismens og Kapitalisternes Side, at disse Skildringer, der kunne læses videre udførte i socialistiske Skrifter (som f. Ex. det af Engels, der vel nu er et ældre (1848), men derfor ikke forældet Skrift, og er bekræftet og fortsat af K. Marx: *Das Kapital*, 1872¹⁹, ere eensidige og overdrevne. Ikke desto mindre ere de af disse Forfattere anførte Kjendsgerninger ikke blevne afkræftede, og Mænd, man ikke vil kunne negte Maadehold og Upartiskhed, erklære, at hvor meget der end i det Enkelte er gjort til at forbedre Arbeiderens Kaar, hvor meget der her end er gjort af ædle, for Menneskelighed følende Arbeidsgivere, dog bestaaer det store Onde i det Hele og kræver at afhjelpes i Menneskelighedens Navn.²⁰

Martensen var dog langt fra nogen traditionel socialist. Efter at have beskrevet problemerne ved den moderne kapitalisme, går han over til at se på løsningsmulighederne, og her var han ganske kritisk også over for

18 Martensen 1874, s. 30 og 1878, s. 180.

19 *Das Kapital*, bind I kom i 1867, men 2. udgaven kom i 1872, og det er åbenbart den Martensen bruger.

20 Martensen 1874, s. 26 og 1878, s. 176.

den traditionelle socialisme. Han betragtede sig som en slags socialist, men ikke som en revolutionær marxistisk socialist. For ham var det rigtige en tredje vej – en etisk, kristelig socialisme:

Vi have nu betragtet de to extreme Retninger, der i vor Tid staae ligeoverfor hinanden: den extreme Individualisme, der peger tilbage til Adam Smith, og som i Grunden endnu er det Bestaaende og Herskende i Samfundet, hvor Forvirringen Dag for Dag stiger, og den extreme Socialisme, der truer Samfundet med Revolution. Hvorledes dette vil udvikle sig, maa Tiden vise; men vi kunne ikke opgive den Tanke, at en Samfundstilstand bør tilstræbes, der principielt forener, hvad der er Sandheden i begge Extremer, baade hævder Samfundets og den Enkeltes Ret. Foruden den phantastiske og revolutionaire Socialisme gives der ogsaa en ethisk Socialisme, nemlig den christelige.²¹

Martensens etiske socialisme var ikke blind for de materielle levevilkår. For Martensen gik det åndelige og det materielle hånd i hånd:

Der maa tillige gaaes ind i Arbeidernes materielle Interesser. De maa paa eengang støttes ved åndelig Veiledning og reel Bistand til Forbedring af deres Kaar. Da vor Herre og Frelser bespiiste de 5000 mand i Ørkenen, bespiiste han dem ikke blot åndeligt ved sit Ord, men mættede dem ogsaa legemligt. Det er den dobbelt Bespiisning, hvortil de Fattige trænge, som vi Alle trænge dertil.²²

Selv om det var teologi og etik, der interesserede Martensen, så gik han også ind i en diskussion af den praktiske implementering af sin etiske socialisme. For ham var den kooperative bevægelse en vigtig del af de ideelle samfund og måtte derfor støttes af myndighederne. Men han var realistisk ved vurderingen af små andelsselskaber og kooperative butikkers muligheder:

Man har saaledes foreslaaet Forbrugs- eller Konsumforeninger, hvorved det bliver billigere for den enkelte at anskaffe sig sine Subsistensmidler; ligeledes Productiv-foreninger, hvis Hensigt er, at Arbejderne selv skulle drive Værket, paa een Gang være Ar-

²¹ Martensen 1874, s. 43-44 og 1878, s. 193-194.

²² Martensen 1874, s. 53 og 1878 s. 203-204.

beidere og Arbeidsgivere, selv have Vindingen af deres Arbeide. Her indtræder vistnok den Vanskelighed, hvorledes de skulle faae den hertil fornødne Capital, og hvorledes de skulle kunne bestaae Concurrencen med de store Capitalister; hvortil kommer, at saadanne Foreninger ikke kunne gaae, naar de ikke have en dygtig og indsigtfuld Leder. ... Det maa nu vistnok erkjendes, at meget her endnu staaer uklart, endnu ikke har vundet, men først søger sin Skikkelse. Men den Sandhed, der under disse Tiders Nød mere og mere har paatrængt sig og med hver Dag bliver mere paatrængende, er denne: at Staten ligeoverfor denne store Samfundsopgave ikke længere kan vedblive med sit gamle laissez aller, ikke længere kan trøste sig med, at Verden gaaer af sig selv, men maa erkjende, at den her bør træde til med sin kraftige Medvirkning.²³

Martensens arbejder vakte naturligvis en betydelig debat; grundigst og på mange måder mest interessant var D.G. Monrads meget lange og detaljerede svar på liberalismens vegne. Og D.G. Monrad var jo langt fra nogen hr. hvem-som-helst, men en jævndrende teolog med en på mange måder tilsvarende autoritet. Det er jo ikke hver dag, man ser to »excellencer« og storkorsriddere støde sammen i en flere hundreder sider lang debat om teologiske og økonomiske spørgsmål.

4. Ditlev Gothardt Monrad

Man kan dårligt finde en person i Danmarkshistorien, hvis karriere har været så skiftende, og det gælder ikke kun ham selv, men hele hans slægt. Den er en forunderlig blanding af gloriøse karrierer og ulykkelige skæbner. Som nævnt i indledningen har det endda fået moderne medicinere til at analysere arvelige mani-depressive psykoser hos D.G. Monrad og hans slægt, se de tidligere nævnte bøger.²⁴

Det lå ikke umiddelbart i Monrads barndom, at han skulle blive en af rigets mægtigste mænd. Faderen, der var jurist, blev sindssyg, og hjemmet opløst, inden Monrad blev ti år. Han blev derefter i en periode opdraget hos moderens svoger, der var købmand i Præstø. Den lokale præst bemærkede hans evner i forbindelse med konfirmationsforberedelserne og fik ham fra 1826 på latinske i Vordingborg, hvor han kom til at bo hos en af lærerne.

Han blev student i 1830 og cand.theol. i 1836. Ud over teologien

²³ Martensen 1874, s. 48 og 1878, s. 198-199.

²⁴ For et kortere resume se P. Engelstoft: »Ditlev Gothardt Monrad«, i Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 10, 1982, s. 45-53

studerede han æstetik, filosofi og østerlandsk sprog. Han var på mange måder en splittet natur, men fandt efterhånden – i hvert fald i perioder – en vis ro. De grundtvigske ideer var ham fremmed – frikirketankerne var ham imod, og hans tunge livssyn passede dårligt til en glad kristendom. Hans liberalisme stred på den anden side mod en højkirkelighed som Martensens; han faldt derfor aldrig til ro i nogen kirkelig retning.

Efter kandidateksamen fortsatte han med studier af østerlandsk sprog og tog magistergraden i 1838, blev gift med en rig murermesterdatter og fik en række børn. Afgørende blev imidlertid, at han fra begyndelsen af 1830'erne fik kontakt med kredse af yngre liberale intellektuelle. I 1839 udgav han en række politiske flyveblade, som han fik en bøde for og samtidig blev pålagt et års censur. Han fortsatte dog som medredaktør af *Fædrelandet* og kom i borgerrepræsentationen i København. I midten af 1840'erne opgav han imidlertid politik og blev sognepræst i Vester Ulslev på Lolland i 1846.

Med Christian VIII's død i 1848 trak politikken dog igen i ham, og han rejste til København og talte ved nogle af de afgørende borgermøder. Han blev derfor kultusminister i A.W. Moltkes martsministerium, men gik ud af regeringen allerede i november efter uenighed om det slesvigske spørgsmål. Han fik imidlertid afgørende indflydelse på Danmarkshistorien i disse måneder; det var ham, der stort set egenhændigt skrev udkastet til Danmarks første frie forfatning, Junigrundloven, og det var også i høj grad ham, der fik den gennemført.

I 1849 blev han biskop for Lolland-Falster stift og samtidig valgt til Folketinget i Nykøbingkredsen, hvor han sad stort set uden afbrydelse til 1865. Han var uforbeholden tilhænger af den frie forfatning og troede, at den kunne bygge bro over nationale modsætninger. Med disse synspunkter var han i opposition til de siddende regeringer med bl.a. Anders Sandøe Ørsted og blev derfor af regeringen afskediget som biskop i 1854. I 1855 blev han overskoledirektør og chef for kultusministeriets 3. departement. I 1859 blev han igen kultusminister og i en periode også indenrigsminister og var minister i vekslende regeringer op mod krisen i 1863-64. Ministeriet Hall styrede hele 1863 mod konflikt med tyskerne, og efter konflikt mellem Hall og kongen stod Danmark i december 1863 i en desperat situation med regeringskrise og truende krig med Preussen og Østrig-Ungarn. I den situation dannede Monrad regering. Han blev ud over konseilspræsident, også finansminister og minister for Holsten og Lauenburg og i perioder også fungerende udenrigsminister. Det var en regering, der er blevet kendt som »millionen«, fordi den bestod af en ener (Monrad) og 6 nuller. Alle periodens fremtrædende politikere, f.eks. C.C. Hall, fralagde sig ansvaret.

Med først Dybbøls og siden Als' fald var krigen tabt, og Monrad trak sig tilbage og overlod fredsslutningen til en ny regering. Han tog nederlaget hårdt; i 1865 nedlagde han sit folketingsmandat, solgte sin ejendom og udvandrede med familien til New Zealand, hvor han som nybygger tog fat med spade og økse.

I 1869 vendte han på grund af konflikter mellem nybyggerne og New Zealands oprindelige befolkning hjem, blev sognepræst i Brøndbyerne og begyndte også med det samme at skrive artikler til *Berlingske Tidende*. I 1871 blev han igen udnævnt til biskop for Lolland-Falster Stift, hvor han sad til sin død. Politiske kredse prøvede ved flere lejligheder at friste ham til igen at gå ind i politik, og han stillede da også uden held op et par gange, inden han i 1882-86 blev valgt til Folketinget i Middelfartkredsen.

I perioden efter hans hjemvenden fra New Zealand til sin død skrev han en række religiøse skrifter bl.a. prædikensamlinger, og han deltog i den offentlige debat med en række offentliggjorte *Politiske Breve*. Han blev æresdoktor i teologi ved Københavns Universitet i 1879.

Men hensyn til de økonomiske spørgsmål, der er emnet for artiklen her, kan Monrads svigersøn Niels Christian Frederiksen (1840-1905) have haft indflydelse på hans tankegang. N.C. Frederiksen var professor i nationaløkonomi ved Københavns Universitet 1867-1877, og var periodens mest liberalistiske økonom. »Frederiksen var ivrigere Manchestermand end selve Manchestermændene og den engelske regering«, udtalte nationalbankdirektør Levy i en debat i 1873.²⁵ N.C. Frederiksens synspunkter er nærmere diskuteret i afsnit 8 nedenfor.

5. Liberalismens Gjenmæle

I 1878 kom *Politiske Breve Nr. 14-18: Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik* – en lille bog på 165 sider, der kom i flere oplag. Skriftet udkom i kommission hos C.A. Reitzels Forlag, og forfatteren anføres bare som »D.G. Monrad« uden nogen titel. Det har form af 5 breve med et nummer, en dato og af og til stilet til en anonym »gammel ven«. F.eks. starter hele værket uden forord og indledning:

Brev nr. 14 – Nykøbing v. F. den 15de Juli 1879

Du spørger mig, gamle Ven, om jeg har læst de to sidste Dele af Biskop Martensens Ethik, og om jeg i saa Fald har lagt Mærke

²⁵ Jørgen Peter Christensen, N.C. Frederiksen, i *Danske Økonomer – Festskrift i anledning af Socialøkonomisk Samfunds 75 års jubilæum*, København 1976, s. 162.

til, hvorledes jeg, eller rettere, de, der tænker som jeg, faa læst og paaskrevet.

Stilen er elegant og på overfladen høflig, men indholdet er ganske skarpt:

Værket er læst, Forventningen ei skuffet; jeg har havt mange nydelsesrige Timer. Forhøier det ikke Nydelsen ved Læsningen af en Forfatter, at man i mange Stykker er enig og atter i mange andre uenig med ham? Man bliver kjed af uafbrudt Solskin og Vindstille, og kommer til at længes efter lidt Storm og Regnskyl og Torden og Lynild. Man bliver kjed af bestandig at sige Ja og Amen, og føler sig oplivet ved stundom at sige et kraftigt Nei. ... Biskop Martensen har fundet Trang til at udtale sig om en Mængde Forhold og Anskuelser, der staa i en meget løs eller aldeles ingen Forbindelse med den kristelige Ethik. Derved er Værket blevet meget underholdende; ved det brogede Indhold føres man omkring til mangfoldige Steder i Tilværelsen. Man trættes aldrig ved at høre en saa aandrig, høitbegavet Mand tale, selv om han fører os langt bort fra Ethikens Omraade. ... Jeg vilde meget ønske, at Biskop Martensen vilde sondre sin Ethik i to Værker: et, der kun indeholdt det, der vedkommer Ethiken; et andet, der indeholdt hans individuelle Meninger om mangehaande forskellige Gjenstande.²⁶

Monrad var ikke imponeret af Martensens kendskab til samfundets og økonomiens love:

Det er med besynderlig blandede Følelser man læser Biskop Martensens Udtalelser om Arbejderspørgsmaalet og Socialismen. Hvem glæder sig ikke over en saa høitbegavet Tænkers varme Medfølelse med den lidende Menneskeslægt? Men hos den, der kjender lidt til Politik, akkompagneres denne Glæde af Uvillie over hans ubillige og ukyndige Bedømmelse af Liberalismen, og hos den, der har sat sig noget ind i Nationaloekonomien, ledsages den af Sorg over, at en saa klar Aand kan have en saa vrang Opfattelse af de oekonomiske Love.²⁷

26 D.G. Monrad: *Liberalismens Gjenmæle, Politiske Breve 14-18*, København 1878, s. 4-6.

27 Monrad 1878, s. 101-102.

For Monrad var økonomien underlagt ubønhørlige love, der er lige så stærke som naturlovene. Nok er der synd og etik, men der er også ubønhørlige, Gud givne, økonomiske love:

Det er jo fuldkommen rigtigt, at Menneskene ingenlunde altid ved at følge deres Egoisme fremme Almeenvellet. Synden kan indvirke forstyrrende paa den af Gud givne oekonomiske Naturlov. Gud har givet Love ei alene for den legemlige Natur, men ogsaa for den oekonomiske Verden. Disse Love søger Videnskaben at udgranske. Men deraf følger paa ingen Maade, at Mennesket ubetinget skal følge Naturens eller Oekonomiens Love; thi som Rettesnor for de menneskelige Handlinger har Gud givet de ti Bud, Moralen, Ethiken.²⁸

For Monrad var forståelsen af de økonomiske love helt central, og han bruger meget plads på at forklare og udpensle dem:

Fra Nord- og Sydpolen strømmer den kolde Luftstrøm hen til Ækvator og frembringer Nordost- og Sydost-Passaten. Fra Ækvator hæver den hede Luftstrøm sig, strømmer mod Nord og Syd, sænker sig og frembringer Vestenvinden. Der er et lignende Kredsløb i de mægtige oekonomiske Kræfter, der bestemme Prisen ... Har Prisen været for lav, saa indskrænkes, har den været for høi, saa udvides Produktionen, og ved denne Indskrænkning og Udvidelse tilveiebringes der Ligevægt mellem Produktions-Omkostningerne paa den ene, Forholdet mellem Udbud og Efterspørgsel paa den anden Side. Hvis du gaar hen og vil standse med din Haand et fremfarende Lokomotiv, saa handler du daarlig, men endnu daarligere handler du, naar du tror ved dine Bestemmelser at kunne standse de mægtige Kræfters Spil, der er bestemt ved de oekonomiske Love.²⁹

Dette gør ifølge Monrad, at Martensens indgreb ikke vil få den ønskede virkning:

At Arbejdslønnen efter Forfatterens System maa sættes meget høit, derom kan der jo ikke være Tvivl, thi det er jo Forfatterens kjærlige Hensigt at løfte Arbejderstanden op til den tredie Stands

²⁸ Monrad 1878, s. 108-109.

²⁹ Monrad 1878, s. 127-128.

Stilling. Men saa kommer den oekonomiske Magt: Pris-Loven, hvis Betydning vi have udviklet, og gjør sig gjældende. Stiger Arbeidslønnen, formindskes Arbeidet, og Arbeidernes Antal forøges. Der er mangt et Arbeide, som det kan betale sig at lade udføre, naar Arbeidslønnen ikke er for høi, men som man opgiver, naar Lønnen stiger, thi saa betaler det sig ikke. Man gjør selv mange Arbeider, hvortil man før leiede Andre, thi man er nødt til at indskrænke sig. Den høie Løn lokker en Mængde Arbeidere fra Udlandet. Saaledes opstaar der et umaadeligt Misforhold mellem Arbeide og Arbeidernes Antal. Pris-Loven kan ikke komme til at virke, thi Arbeidslønnen er slaaet fast. Arbeidslønnen er høi. Fortræffeligt! Men der gaar den store Skare Arbeidere, der ikke kan finde Arbeide. Er det ogsaa fortræffeligt?³⁰

Ifølge Monrad burde kirken derfor – helt modsat Martensens standpunkt – holde sig fra at blande sig i samfundsspørgsmål:

Kirken og Staten bør ikke i Arbeider-Spørgsmaalet bære sig ad som Adam og Eva i Paradis, saa den ene skyder Skylden over paa den anden. Kristi Rige er ikke af denne Verden, og naar derfor Kristi Tjenere tale, ikke i deres eget Navn som simple Dødelige, som jævne Borgere, men i Kristi Navn, saa bør de ikke give sig for meget af med at politisere, holde Dom over Regjerings-Systemer og Statsforfatninger, omdanne det borgerlige Samfund og udfinde nye, formentlig kristelig-ethiske Former for Statslivet.³¹

Hermed skulle Martensens og Monrads hovedsynspunkter være præ-senteret, men der kan være grund til at se lidt nærmere på en række vigtige delspørgsmål, hvor der også er uenighed.

6. Arbejdsdeling, de rige, jøderne og demokratiet

Grundholdningen hos de to biskopper var altså fundamentalt forskellig, og det gav anledning til et forskelligt syn på en række store og små spørgsmål. Det gjaldt f.eks. arbejdsdelingens og specialiseringens fordele og ulemper. Det var et grundsynspunkt i Adam Smiths *Wealth of Nations*, at arbejdsdelingen var central for vækst og øget produktivitet. Der er et kendt eksempel hos Smith, hvor han beskriver, hvordan der kan produceres umådelige mængder af knappenåle ved arbejdsdeling

³⁰ Monrad 1878, s. 138.

³¹ Monrad 1878, s. 144.

og brug af maskiner. Men det medfører også, at den enkelte arbejder mister overblikket over sin rolle i produktionen, og det kan jf. bl.a. Karl Marx føre til »fremmedgørelse« og »tingsliggørelse«. Martensen har læst Smith, men måske ikke Marx, vedrørende disse forhold. Der er dog ingen tvivl om, at hans synspunkter ligger tættere på Marx':

Men hvor fortræffeligt dette nu end er, saa opstaaer her dog det moralske Spørgsmaal, om det er menneskeværdigt at ofre sin Tid, ja det meste af sit Liv, paa at gjøre Knappenaalshoveder? – Dette er den ethiske Mislighed ved Arbeidets altfor udviklede Deling, at den store Production af Sager foregaaer paa Menneskets Bekostning; thi hvorledes seer det ud i et Menneskes Sjæl, der gjen-nem en lang Aarrække tilbringer Dagens, maaskee ogsaa flere af Nattens Timer med at udføre en absolut aandløs Forretning, ved hvilken den aandelige Deel af hans Væsen er aldeles ørkesløst, og hvorved han selv kun bliver et Stykke af Maskinen?³²

Dette synspunkt deltes langt fra af Monrad. Nok er knappenålshoved-fremstilling ikke ændret, men det er der også så meget andet, der ikke er:

Det indrømmes, at Arbeidet ikke er i og for sig ændret, ja at det i og for sig er aandløst. Det Samme kan imidlertid siges næsten om alt legemligt Arbeide. Kun det Haandværk, der staar paa Kunstens Grændse, gjør en Undtagelse: Det er ikke noget Aandrigt, at pløi, harve, grave, sy et Par Støvler og Buxer, høvle, mure, sælge ud skil-lingevis o.s.v. I og for sig ere disse Arbeider ligesaa aandløse som at lave Knappenaalshoveder; i og for sig er alt legemligt Arbeide aandløst. Men udføres Arbeidet paa en menneskeværdig Maade, saa er der nogle lyse Magter, der træde til og beaande det Aandløse.³³

Det er altså noget helt andet end selve arbejdet, der er afgørende:

Den, der med Trofasthed vogter Gjæs eller gjør Knappenaalsho-veder, staar i Guds Øine høit over den, der vel prædiker, men uden Trofasthed. Dette er den ægte demokratiske Opfattelse af Menneskelivet og dets brogede Mangfoldighed af Stillinger og Gjæringer; efter mit Skjøn stemmer denne Opfattelse med Guds naaderige Villie, thi ved den knyttes Broderskabets Baand mellem

32 Martensen 1874, s. 17 og 1878, s. 167.

33 Monrad 1878, s. 105.

alle Mennesker. Det er Trofastheden i at udføre den Mennesket af Gud ved Livsstillingen anviste Gjerning, der skal holde Dom over Livs-Virksomheden.³⁴

Monrad var ikke bekymret for knappenålshovedmagerens mentale situation; han går helt over i mere sentimentale billeder for at beskrive de positive sider af rutinearbejdet:

Hvad er der til Hinder for, at Knappenaalshovedmageren, hvis Hænder er blevne som et Stykke af Maskinen, lader Billedet af de Kjære i Hjemmet, af sit Barns Smil træde frem for Sjælen, at han gennemgaar i Tanken, hvad der sidste Søndag blev sagt i Kirken, at han beder til Gud? Tror man, at Apostlen Paulus havde aandløse Tanker, naar han sad og syede Telte?³⁵

Også med hensyn til de nyrige stødte de to biskopper sammen. Den nye klasse af velstående finansfolk så Martensen på med stor skepsis:

Den liberale Stat, der glæder sig ved Liv og Røre, ved Kræfternes Kapestrid, følger troligt Adam Smiths Anviisning ikke at blande sig i Sagen, men paaseer kun, at den private Eiendomsret og den personlige Sikkerhed ikke krænkes, indskrænker sig, som Lassalle har udtrykt det, til at gjøre »Natvægtertjeneste«, og følger forøvrigt Grundsætningen laissez faire og laissez aller. »Det staaer nu Enhver frit at blive Millionair«. Og der fremkommer nu en heelt ny Samfundsclasse, Millionaireernes eller Pengeadelens, i hvilken den moderne Jødedom indtager en høi Stilling, og som lig en Midgaardsorm udøver et knugende Tryk baade paa Folkene og Fyrsterne.³⁶

Dette synspunkt gav anledning til to debatter, dels om »millionæerne« og dels det »anti-jødiske«. Monrad så ikke på samme kritiske måde på millionærernes rolle; tværtimod så han i høj grad positivt på deres virke:

Saaledes gaar det Staterne, Fyrsterne og Folkene. Ere de i Nød, trænge de til Penge formedelst store, uventede Udgifter, saa ere de meget glade over Millionæerne, selv om de ere Jøder, thi det er nu

34 Monrad 1878, s. 106. Martensen og Monrad holdning til arbejdet er hovedtemaet i Gissel 2008.

35 Monrad 1878, s. 114.

36 Martensen 1874, s. 22-23 og 1878, s. 172.

den Kunst, som de forstaa, at skaffe Statslaan. Det er kun Tyrken, der betragter og behandler dem som Midgaardsorme, naar de indgaade Forpligtelser skulle opfyldes. Hvor bliver en By ikke glad, naar en Millionær fæster Bo i dens Midte! Jeg tør love Biskop Martensen, at han skal blive udnævnt til Æresborger af Nykjøbing paa Falster, hvis han kan skaffe os et Par saadanne Midgaardsorme. En Mand er den Første her i Landet, der finder paa at købe Korn efter Vægt; derved indvirker han forædlende paa Agerdyrkingen, skaffer Landbrugerne højere Fortjeneste, og bliver selv Millionær. Hvor sørgeligt! En Anden falder paa at handle med sødt Smør; han virker tilbage paa Meierierne, skaffer Producenterne større Fortjeneste, og Danmarks Smør Hæderspladsen paa Verdensmarkedet blandt Smør fra alle Lande; men selv bliver han Millionær. Hvilken en Ulykke! Atter en Anden forædler Ølproductionen; hans Øl finder Afsætning ikke alene i Indlandet, men ogsaa i Udlandet, løber hele Verden rundt og gjør ham til Millionær. En Midgaardsorm, en Midgaardsorm!³⁷

Med hensyn til antisemitismen, som gav anledning til en del debat herunder både et langt afsnit hos Monrad, en tyk bog af overrabbiner Abraham Wolff og flere andre indlæg, så er det nok vigtigt at gøre sig to forhold klart.³⁸ Når vi er så fordømmende over for antisemitisme, så er det, bl.a. fordi vi ser den i lyset af holocaust; før nazismen diskuteredes religion og race på en langt mere bramfri måde (men det var jo bl.a. denne debat, der degenererede og gik grassat i nazismen jf. afsnit 2 ovenfor).³⁹ Det var også mere oplagt dengang – i øvrigt jf. det overfor anførte Monrad-citat – at kæde finanssektoren og jødedom sammen. Jøderne måtte i mange lande ikke eje jord, og hvor velstående lokale borgere satte deres formue i jord og fast ejendom, så blev velstillede jøder finansfolk. Det bevirkede, at flere af dem, der som Martensen var kritiske over for finanskapitalens transaktioner, også fik et anspændt forhold til jøderne; det samme gælder f.eks. også helt udpræget økonomiprofessoren L.V. Birck.⁴⁰

37 Monrad 1878, s. 116-117.

38 Om Martensen og debatten om jøderne se Martin Schwarz Lausten, *Folkekirken og Jøderne – Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede*, København 2007, bl.a. s. 77-83.

39 Se Niels Kærgård, »Law, Religion and Economics«, i Silvio Ferrari (red.), *Routledge Handbook of Law and Religion*, Routledge, Oxon & New York, s. 285-299.

40 Jf. Niels Kærgård: »Tre Økonomiske professorers teologi«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1997, s. 129-197.

Monrad gik helt i den modsatte grøft, og det førte ham til en meget lyrisk dyrkelse af det jødiske folk:

Naar man betænker Jødernes ringe Antal, og saa overveier, hvor mange der hæve sig op til Indflydelse og Betydning i Samfundet, saa kan man ei andet end anerkjende den jødiske Nationalitets Overlegenhed. Tænk, at Danmark gik til Grunde, at det danske Folk bortsolgtes som Slaver, og spredtes om i hele Verden, hvor mange Aar vilde det vel vare, inden hvert Spor af den danske Nationalitet var forsvunden? Hvad der er sagt om Danmark og det danske Folk, gjælder om ethvert andet Land og Folk. Men det er nu over atten hundrede Aar siden, at Jerusalem indtoges, den jødiske Stat tilintetgjordes, og Jøderne spredtes rundt om i Verden, og den Dag idag bestaar den jødiske Nationalitet. Er det ikke besynderligt? Naar vi se det, se vi da ikke med egne Øine et Under? Hvoraf kommer det? Fordi Jøderne var Guds udvalgte Folk. Da Guds eenbaarne Søn iførte sig Menneskenatur, iførte han sig ogsaa en Nationalitet. Hvilken Nationalitet? Den jødiske. Derfor sætter jeg den jødiske Nationalitet saa høit, derfor siger jeg, at det er med Rette, at den kaldes den kongelige.⁴¹

Man må vist sige, at med hensyn til holdningen til jøderne, så er der sket så meget siden 1870'erne, at alle datidens forfattere virker meget forældede. Men selv i dag føres ofte en specielt ophidset diskussion om Israels politik, hvori både Martensens og Monrads synspunkter anes.

Uden for det økonomiske område stødte de to biskopper også sammen vedrørende demokratiet. Det var i forfatningskampens tid, og enevælden var på det tidspunkt blevet afskaffet for ikke mere end godt en snes år siden. Martensen var tilbøjelig til at se folkestyret som endnu et udslag af den individualisme og liberalisme, som han så på med så stor skepsis:

Ved den almindelige Stemmeret, der gaaer ud fra den Forudsætning, at Staten kun er en Samling af atomistiske Individuer, istedetfor at den er et System af organiske Forskjelligheder, hvor Individuerne ere Led, er det aldeles tilfældigt, om Repræsentanterne ere af Folkets bedste og indsigtsfuldeste Mænd, eller om de kun tilhøre den uvidende Masse. Det er aldeles tilfældigt, om alle Folkets Interesser – ikke blot de, der angaa enkelte Classers materi-

41 Monrad 1878, s. 160.

elle Velvære, men ogsaa Kunst, Videnskab, Kirke, eller de Fattiges og de lavere stillede Arbejderes Interesser – blive varetagne eller ikke. Thi Valgmaaden indeholder aldeles Intet derom.⁴²

For Martensen er monarkiet den ideelle styreform:

Heelt anderledes stiller Sagen sig, naar der gaaes ud fra Organismens Princip, fra et System af stænderiske og corporative Forskjelligheder, hvor der heelt igjennem er Over- og Underordning. Thi her bliver Monarchen det afsluttende Enhedspunct, der selv ikke tilhører nogen Stand, men netop derfor i sin overordnede og ophøiede Stilling varetager og skjærmer alle Stænders, alle Samfundsclassers Interesser. Og her viser sig tillige Kongedømmets store Fortrin for Republiken. Thi i Republiken ville, uagtet den prætenderede Lighed og uagtet al Tale om den almindelige Statsborgerlighed, de forskjellige Samfundsclasser og deres Interesser idelig ligge i indbyrdes Stridigheder, og vexelviis søge at tilvende sig den øverste Magt, og det er ved disse indbyrdes Stridigheder med deres Partivæsen, at Republikerne gaae tilgrunde.⁴³

Her var Monrad som juni-grundlovens hovedforfatter naturligvis demokratiets varme fortaler:

Selv om man er en Modstander af Massen, selv om man ønsker at bekjæmpe den, saa staar det klart for en praktisk Politiker, at det bedste Vaaben mod en Modstander er at fyldestgøre hans retfærdige Krav. Vel er det saa, at den almindelige Valgret kan aabne Veien for Misbrug, men den syntes tillige at afgive det bedste Værn mod revolutionære Bevægelser. Naar der aabnedes Adgang for Arbejderstanden til paa en konstitutionel Maade at gjøre de Ønsker gjældende, der fremkaldes af dens Tarv og Trang, behøvede den ikke at gribe til revolutionære Midler.⁴⁴

Monrads synspunkt var her en forløber for Viggo Hørups »del jer efter anskuelse«. For ham var der noget, der var vigtigere end stand og klasse:

42 Martensen 1878, s. 235-236.

43 Martensen 1878, s. 242.

44 Monrad 1878, s. 82.

Grosserereren forsvinder, Kaffe- og Sukkerhandelen bliver borte, Etatsraaden bliver usynlig, tilbage staar den politiske Mening. Vi løftes op fra det borgerlige Samfundsliv med alle dets Stænder og Korporationer, med dets Handel og Vandel til Statslivet, til den politiske Verden, der har ganske andre Organisationer end dem, der findes paa det borgerlige Samfunds Omraade ... Det er en grundløs Paastand, at Borgeren kun gennem sin Stand staar i Forhold til Staten; nei, gennem sin Hengivenhed for Konge og Kongehus, gennem sin Kjærlighed til Fædrelandet, staar han i et, af hans Stand aldeles uafhængigt, Forhold til Staten. Gaar Staten til Grunde, saa vil den gode Borgers Hjerter bløde, om end hans Stand kommer i stærk Blomstring ved Forandring.⁴⁵

Med denne grundholdning argumenterede Monrad for det først i 1915 indførte forholdstalsvalgssystem i stedet for valgene i enkeltmandskredse. Efter en række regneeksempler konkluderer han:

Disse vise kun, at der virkelig er noget at rette ved det nærværende System, og at navnlig mindretallene let kunne blive undertrykte. Det maa anses for en Mangel, at Arbejderstanden ikke har en eneste Repræsentant for de i den raadende Anskuelser. Det er Geheimeetatsraad Andræs Skarpsind, der først, i det Mindste først i vort Fædreland, har henledt Opmærksomheden paa disse Ulemper og paa Midlerne til at rette dem. Valgene burde organiseres ikke efter Egne, men efter de politiske Livsanskuelser.⁴⁶

De to store personligheder præsenterede, som vist, deres synspunkter grundigt og klart, men de var hævet over at gå ind i en fortsat polemik, jf. afsnit 9 nedenfor. Men det betyder jo, at det kan være interessant at se på andre indlæg i debatten. Den generelle debat skal gennemgås i næste afsnit. Men da det er det økonomiske, der er i centrum her, har indlæg fra økonomerne selvfølgelig en særlig interesse; bl.a. tre af periodens største økonomer, professor William Scharling, professor N.C. Frederiksen og senere nationalbankdirektør Marcus Rubin, har deltaget i debatten, og deres indlæg behandles mere detaljeret i det dernæst følgende afsnit.

⁴⁵ Monrad 1878, s. 90-91.

⁴⁶ Monrad 1878, s. 99-100.

7. Andre indlæg i debatten

Monrad var selvfølgelig langt fra den eneste, der reagerede på Martensens bøger. Allerede i 1874 ved Martensens publikation af *Socialisme og Christendom* var der en heftig debat, der ryddede aviserens forsider. I dagbladet *Fædrelandet* er hele forsiden d.10. december 1874 (bortset fra nogle mindre annoncer, bl.a. en for Martensens bog) helliget en kommentar uden underskrift, men givetvis skrevet af bladets chefredaktør, Carl Ploug. Der indledes: »Et politisk Flyveskrift af Sjællands Biskop, Dr. Martensen, er tilvisse en stor Nyhed for Alle; thi den højjærværdige Forfatter har hidtil udelukkende anvendt sin omfattende Kundskab og sit store Fremstillingstalant paa kirkelige og religiøse Arbejder«. ⁴⁷

I den nystartede avis *Social-Demokraten* havde den gamle socialist Louis Touscher (1821-1896), der havde været med i debatten helt tilbage fra Goldschmidts *Corsaren* og Frederik Dreiers socialisme i 1840'erne og 1850'erne, d. 26.-29. november 1874 fire store forsidesartikler med overskriften *Biskop Martensens Socialisme og Kristendom*. ⁴⁸

Økonomiprofessor W. Scharling har to lange artikler i *Dagbladet*. Også han indledte med en understregning af værkets betydning:

Naar en Forfatter som Biskop Martensen offentliggør et større Arbejde, er dette en saa opsigtsvækkende Begivenhed i den literære Verden, at den fornemmes og paaagtes ogsaa udenfor denne i videre Kredse; desto mere kan man være forvisset om, at et mindre Skrift af samme Forfatter, især naar det direkte vedrører et af Dagens brændende Spørgsmaal, finder en Udbredelse, som ikke mange Forfattere hertillands kunne paaregne for deres Skrifter. ⁴⁹

Det hele gentager sig i 1878-79. Igen rydder Carl Ploug forsiderne i *Fædrelandet* og har ti dage i træk store artikler med overskriften »Social og politisk Ethik« ⁵⁰. Den mere officielle *Berlingske politiske*

47 Carl Ploug, usigneret, Anmeldelse uden overskrift, *Fædrelandet*, 10. december, 1874.

48 Om Louis Touscher se Uffe Andreasen: »Louis Touscher«, i Sv. Cerdergreen Bech (red), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 14, 1983, s. 662-663.

49 William Scharling: *Nationaløkonomi og Socialisme* – Et Forsvarsindlæg imod Biskop, Dr. Martensens *Socialisme og Christendom* I-II, *Dagbladet*, 10.-11. februar 1975.

50 Det, der ryddede forsiderne, var dengang noget andet end i dag. I dag er det en hel aktuel nyhed, dengang var det en lang og grundig kommentar, der godt kunne komme lang tid efter begivenheden, f.eks. kommer Carl Plougs artikler først i august 1879, altså mere end et halvt år efter udgivelsen.

og *Avertissements-Tidende*, der her før *Statstidende* også indeholdt officielle bekendtgørelser, har også to forsideartikel med overskriften »*Kirkens Mænd og Socialpolitikken*«. Det hedder heri om debatten mellem Martensen og Monrad, at den »har vakt saa megen og saa fortjent Opmærksomhed, ikke blot på Grund af Emnets store Vigtighed og Udstrækning til alle Livets Omraader, men tillige fordi det er to af den danske Kirkes meest fremragende og aandrige Mænd, der fører Ordet«. *Berlingske politiske og Avertissement-Tidende* er også meget rosende specifikt over for Martensen: »I sin sociale Ethik – der hvad Fremstillingens Form samt nye Synspunkters Opstilling og aandrige motivering angaar, indtager en meget fremragende Plads blandt Arbejder paa dette Omraade – fremkommer Biskop Martensen dels med en Kritik af Liberalismen og dens Consequensser, dels med et positivt socialpolitisk Program«. ⁵¹

Nævnes kan også et brev fra Johanne Luise Heiberg til A.F. Krieger fra maj 1878, hvor hun skriver: »Det lader til, at alle nu læser Martensens Ethik, Unge og Gamle, med Glæde. Selv Sarah og Anna (Johanne Luise Heibergs adoptivdøtre, der på det tidspunkt var 21 og 24 år gammel, NK) har fordristet sig hertil og er forundret over, at de synes, at de kan forstaae ham hidindtil. Martensen er glad især over, at Ungdommen læser ham«. ⁵²

At Martensens arbejder og debatten mellem Martensen og Monrad vakte stor opmærksomhed, er der således ingen tvivl om, men med hensyn til holdningerne er de mere blandede. Ikke overraskende er *Social-Demokraten* positiv. Louis Touscher understregede, at han med lange citater med »den største Samvittighedsfuldhed« ville redegøre for Martensens synspunkter. De fire artikler sluttede med fanfaren:

Til Trods for de mange Punkter, hvori den højagtede Forfatter og vi ikke stemmer og ikke kan stemme overens, er det dog vor Overbevisning, at hans Skrift er et vægtigt Indlæg til Fordel for en retfærdigere Bedømmelse af vor Stræben, og at Arbejderne bør og vil længe med Tak mindes den første Mand i en fremragende Stilling, som tog Ordet for at vise, at ogsaa de Fattige og Undertrykte har Ret til at fordre deres Andel af Livets Goder, som hidtil har været uretfærdigt fordelt. ⁵³

51 »Kirkens Mænd og Socialpolitikken«, *Berlingske politiske og Avertissements-Tidende* Nr. 279, 29. november, 1878.

52 Aage Friis & P. Munch: *Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger – en Samling Breve*, Bind II 1860-1889, København og Kristiania, 1915, s. 302.

53 Louis Touscher: »Biskop Martensens Socialisme og Kristendom I-IV«, *Social-Demo-*

De liberalt-konservative aviser var selvfølgelig mere skeptiske. Carl Ploug forsvarede nationaløkonomiens undladelse af brugen af etiske argumenter; »enhver Videnskab skal kun forfølge sit eget Maal« og »Nationaløkonomien har følgelig lige så lidt at gøre med Ethiken, som Historien med Mathematiken«. Fabriksarbejde er ikke mere åndløst end »at malke Køer, at trække en Blæsebælg, eller at skære Brænde«, men nok mere ensformigt, og derfor »(skal) Arbejdstiden i Fabriker være kortere end anden Arbejdstid«. »Og er Adam Smith ikke længere nogen uantastet Autoritet, saa er Luther dog endnu en langt ringere i økonomiske Spørgsmål«. Maksimalrenter vil kun give anledning til åger og sorte markeder.⁵⁴ Det er sådanne synspunkter, der også udbygges i Plougs ti artikler i 1879. Det går ikke an »at lade sin Tankes Klarhed formørkes af sit Hjertes Blødhed«.⁵⁵

Berlingske politiske og Avertissements-Tidende prøvede en mere overordnet analyse og fandt måske lidt overraskende:

Hvad de kritiske Bemærkninger angaar, der af Biskop Martensen ere fremførte mod Liberalismen, så indtager Forfatteren af den sociale Ethik et Standpunkt, der i alt Væsentligt deles af de fleste fremragende Mænd i Kirkens Tjeneste i de forskellige Lande, der have taget Ordet i denne sag. En Undtagelse i saa Henseende gjør Biskop Monrad, ... Noget anderledes forholder det sig med det positive Program, Biskop Martensen gjør sig til Talsmand for. Der existerer, saavidt os bekjendt, intet kirkeligt eller socialpolitisk Parti, der for Tiden i Et og Alt vedkjender sig et lignende.⁵⁶

Med hensyn til en fastsat (minimal)løn og (maksimal)rente indtager Martensen ifølge *Berlingske Tidende* en »ganske isoleret stilling«. Alle, der har haft en fast løn på programmet, »har ladet det falde igen«.

Foruden avisomtalen kom der både tidsskriftsartikler og bøger. Nævnes kan f.eks. anmeldelsen i *Dansk Kirketidende*. Fog-Pedersen er lidt forbeholden over for denne anmeldelse, idet han skriver, »langt om længe i Maj 1875 bringer »Dansk Kirketidende« en udførlig, forsigtigt anerkendende Anmeldelse af den unge Kateket ved Vor Frelzers Kirke Fredrik Nielsen, den senere Professor og Biskop«.⁵⁷ Snarere end at un-

kraten, 26.- 29. november, 1874.

54 Ploug 1874.

55 Carl Ploug, usigneret, Social og politisk Ethik I-X, *Fædrelandet*, 14.-19. august og 27.-30. august 1879, IV.

56 *Berlingske politiske og Avertissements-Tidende* 1878.

57 Fog-Pedersen 1928, s. 92.

derstrege, at Frederik Nielsen (1846-1907) var en »ung Kateket«, er det nok værd at fremhæve, at han allerede i 1877 blev professor i kirkehistorie og faktisk skrev sin anmeldelse på et tidspunkt, hvor han var redaktør af *Dansk Kirketidende* (som han var 1873-1882), i 1900 blev han så biskop, først i Aalborg og fra 1905 i Aarhus. Han er altså absolut et navn i dansk kirkehistorie. Det er ikke overraskende, at han er positiv, idet han interesserede sig en hel del for den katolske kirke og dens holdning til sociale spørgsmål. Bl.a. har han en artikel om »Den katholske Kirke og det sociale Spørgsmaal« i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1880. Denne artikel starter: »Sociale Spørgsmaal have tidlig vakt Opmærksomhed hos Kirkens Mænd, og der har været Tider, i hvilken Hovedsummen af den nationaløkonomiske Indsigt var at finde hos dem«.⁵⁸

Han har i denne artikel et meget langt referat af et »Flyveskrift« af Biskop Ketteler fra Mainz, *Die Arbeiterfrage und das Christenthum* med synspunkter, der ligger tæt på Martensens:

Den moderne Materialisme, der sætter Mennesket lige med Dyret, kan efter hans Mening kun forstene det ene Menneskes Hjærte over for det andet. Mod hele denne Livsanskuelse skal Kristendommen føre Kampen; men den skal ikke virke umiddelbart og ved ydre Midler, men kun ved at paavirke Menneskene aandeligt. Den skal stræbe efter at uddrive »de falske Principer, de abstrakte Ensidigheder og den liberale Fanatisme, der ikke har Sans for Samfundet som en levende Organisme«. I Modsætning til Tidens Nydelsessyge skal Kristendommen fremme »Forsagelsens Aand«, som leder til Selvbeherskelse og Selvbegrænsning, og vel at mærke baade hos Rige og Fattige.⁵⁹

Frederik Nielsen understreger, at Martensens analyse af socialismen er betydningsfuld; »det kan nemlig ikke nægtes, at der i det hele taget hos Præsterne og kristelige Lægfolk synes at være mere Tilbøjelighed til at fæste Blikket paa det nedbrydende end paa det opbyggelige i Socialismen«.⁶⁰ Frederik Nielsens deltagelse i debatten er interessant, også fordi den viser, at Martensen (jf. også *Berlingske Tidende* ovenfor) langt fra stod alene i kirken med sine synspunkter.

58 Fredrik Nielsen: »Den katholske Kirke og det sociale Spørgsmaal«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 15, 1880, s. 109.

59 Nielsen, 1880, s. 120.

60 Fredrik Nielsen: »Socialisme og Kristendom«, *Dansk Kirketidende*, 1875 nr. 19, spalte 282

Martensen svarede aldrig hverken Monrad eller de andre kritikere; det overlod han til sine elever. Frederik Vilhelm Andersen udgav i 1879 en mere end 200 sider lang afhandling om »Nogle betragtninger og studier over og i sammenhæng med Biskop Martensens Den Christelige Ethik«. ⁶¹ Ligesom kongebarnet i eventyret, der fik kostelige gaver af de gode feer, har også liberalismen haft medvind, men den onde fe kommer til sidst, og det gjorde den også for liberalismen, siger Andersen, og »det var Misundelsens og Egenyttens onde Sæd, hun saaede«. ⁶² Også Johannes G.E. Kok (under pseudonymet »Petræus«) udgav et langt gensvar til Martensens kritikere på Gyldendals forlag i 1878. Han skyder i 21 fiktive breve lidt til højre og venstre mere eller mindre relateret til debatten om Martensens etik, f.eks. får Kierkegaard også følgende bemærkninger med på vejen »Hos os har, som bekjendt, Søren Kjerkegaard paa det religiøse Område været den ensidige Individualismes bedste, man kan næsten sige eneste Talsmand, men han har kun vundet faa Disciple«. ⁶³ Han lægger over for kritikernes betragtninger om Martensens verdensfjernhed vægt på den netop udkomne betænkning fra Arbejderkommissionen:

Jeg har følt ikke ringe Tilfredsstillelse ved at læse den udførlige Betænkning, som Arbejderkommissionen, der bestaar af Mænd i meget forskellige Livsstillinger, nylig har afgivet til Indenrigsministeriet, og som i det Væsentlige maa siges at være et fuldstændigt Dementi til det Laissez-aller-Princip, for hvilket Monrad atter har løftet Fanen. ⁶⁴

Nævnes kan også Martensens ven, den lidet succesfulde teologiske professor J.A. Bornemann, der i 1879 udgav en 46 sider lang pamflet *Om D.G. Monrads Økonomiske Lov*. Han argumenterede skarpt mod Monrads opfattelse af prisloven: »Kun ud af en Tyrketro kunde man give den saakaldte Prislov Navn af en af Gud given Lov. Det er en utilladelig Misbrug«. ⁶⁵

61 Frederik Vilhelm Andersen (1820-1910) blev provst i 1877 og dr. theol. i 1880. Han var censor ved teologistudiet på Københavns Universitet fra 1877.

62 Frederik Vilhelm Andersen: *Nogle Betragtninger og Studier over og i Sammenhæng med Biskop Martensens »Den Chr. Ethik«*, København 1879, s. 213.

63 Petræus (Johannes G.E. Kok), *21 Breve om Biskop Martensens kristlige Ethik samt om Dr. Wolffs og Biskop Monrads »Gjenmæler« imod samme*, København 1878, s. 3-4.

64 Petræus, 1878, s. 110.

65 Johan Alfred Bornemann: *Om D.G. Monrads Økonomiske Lov*, København 1879 s. 27.

Eftertidens holdninger til debatten har været meget tidstypiske. Vore dages markedsøkonomiske skribenter ville utvivlsomt synes, at mange af Martensens betragtninger er forældede, naive og typisk sætte pris på Monrad. Der er da også i 2015 kommet to store Monrad-biografier af Kai Just og Henrik Gade Jensen. Tilsvarende var forfatterne i mellemkrigstiden og den tidlige efterkrigstid – hvor krige og kriser bragte markedsøkonomien i miskredit – meget kritiske over for Monrad og tilsvarende positive overfor Martensen. F.eks. skriver Fog-Petersen i 1928:

Mest maa det beklages, at der indenfor Kirken var saa ringe Forstaaelse for Martensens Standpunkt. Var han blevet forstaaet, er det muligt, at den Modsætning, som har været mellem Kirken og visse Kredse af Arbejderbefolkningen kunde være undgaaet. Er Martensen, naar han 1874 skriver om Socialisme og Kristendom som en Røst, der raaber i Ørkenen, saa har han dog ikke talt forgæves. Klartseende og fremadskuende taler han om de Ting, som vilde komme. I sit lille Skrift har han skitseret den sociale Lovgivning, som i den Menneskealder, der fulgte efter Skriftets Udgivelse, blev paabegyndt. Endnu har hans Skrift en betydelig Opgave at løse ikke mindst indenfor Kirken med at nedbryde Fordomme og vække og samle Opmærksomheden om det sociale Spørgsmaal.⁶⁶

Tilsvarende kritisk over for Monrad var Asger Nyholm i sin disputats fra 1947:

Hviler Monrads Forsvar for den politiske Liberalisme paa politisk Overbevisning, hviler hans Forsvar for den økonomiske Liberalisme paa en næsten religiøs Tro paa de af Gud i det menneskelige Samfund nedlagte økonomiske Love ... Den viser en forbløffende Mangel paa Forstaaelse for Arbejdsdelingens Problemer. Den er yderst ensidig. Den er en politisk Trosbekendelse, delvis underbygget med spinkle religiøse Argumenter.⁶⁷

Det er klart, at man kan diskutere Martensens synspunkt. Var det et progressivt opgør med kapitalismen, eller et reaktionært forsvar for et paternalistisk, før-moderne samfund? P.G. Lindhardt er f.eks. meget

⁶⁶ Fog-Petersen, 1928, s. 92-93.

⁶⁷ Asger Nyholm: *Religion og Politik. En Monrad Studie*, København (disputats) 1947, s. 400.

kritisk over for Martensens reelle sociale holdning: »I kampen for det autoritære samfund og den autoritære kirke, mod al politisk og religiøs liberalisme, fik Martensen brug for socialismen som en midlertidig medspiller; videre gik hans berømte 'sociale sans' ikke«. ⁶⁸

En lignende skepsis udtrykte Georg Brandes allerede i december 1874 i et brev til filosofiprofessor Hans Bröchner (Brandes' gamle lærer): »Det interesserer og irriterer mig at Martensen nu altsaa har givet sit Besyv om 'Socialismen' og naturligvis bliver omkranset og tilrøget med Virak derfor af den hele danske Presse; jeg tør dømme paa, at han aldrig har studeret noget socialistisk System og i Grunden ikke aner hvad det Hele vil sige«. ⁶⁹

Mange andre indlæg i debatten kunne nævnes, men de her givne eksempler skulle være nok til at give et nogenlunde dækkende indtryk af de generelle synspunkter. I det følgende skal der derfor kun ses specifikt på økonomernes reaktion.

8. Debatten og økonomerne

Det fagøkonomiske miljø i Danmark i 1870'erne var lille. D.G. Monrad havde som kultusminister i 1849 startet cand.polit.-studiet, men der var ved Københavns Universitet kun to professorer i økonomi (i 1874, da Martensen udgav sin pamflet, N.C. Frederiksen og W. Scharling). I 1872 havde man startet Nationaløkonomisk Forening med N.C. Frederiksen som første formand; foreningen udgav fra 1873 tidsskriftet *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. Man fik dermed et egentligt fagligt forum og tidsskrift. ⁷⁰

Men selv om miljøet var lille, var der store konflikter mellem en socialt orienteret retning, der så den tyske *Verein für Socialpolitik* som forbillede, og en liberal markedsorienteret retning bl.a. med inspiration i den såkaldte Manchesterliberalisme. Konflikterne kan illustreres med en episode i 1872. De socialt engagerede ville optage den unge digter Holger Drachmann (1846-1908) i Nationaløkonomisk Forening. Men spørgsmålet var, om hans digt »Engelske Socialister« var tegn på et

68 P. G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger*, Århus. 3. reviderede udgave, 1978, s. 158.

69 Svenstrup 1989, s. 206.

70 Se Thorkild Davidsen: »Nationaløkonomisk Forening og Nationaløkonomisk Tidsskrift gennem 125 år«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 136, 1998, s. 27-49, samme forfatter, »Statsvidenskab«, i *Københavns Universitet 1479-1979, bind VI.2: Det rets- og statsvidenskabelige fakultet*, s. 3-156, København 2001, og Niels Kærgård: »Nationaløkonomisk Tidsskrift i 125 år«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 136, 1998, s. 9-26.

sundt engagement i samfundet og det økonomiske systems funktion eller skadelig samfundsnedbrydende agitation. Drachmann blev ikke medlem, og derfor gik redaktøren af *Nationaløkonomisk Tidsskrift* af i protest. Sindene var i kog også blandt økonomerne i 1870'erne.

Begge de økonomiske professorer anmeldte Martensens *Socialisme og Christendom*; N.C. Frederiksen i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* og W. Scharling som allerede nævnt i *Dagbladet*, en af landets førende aviser. Og det bliver bemærket; i ugebladet *Nær og Fjern* skriver P.G. Philipsen⁷¹ i et referat af det nyeste nummer af *Nationaløkonomisk Tidsskrift*⁷²:

Det er med stor Interesse man seer vore Professorer vakte til Live, og kæmpe pro aris et focis: Professor Scharling i 'Dagbladet', Frederiksen her. Som vi i sin Tid (i Nummer 126) fremsatte, har 'Socialisme og Kristendom' altså foreløbig havt den heldige Virkning at bringe Liv i Døsheden og vække Folk op af Indifferentismen.⁷³

Både Frederiksen og Scharlings anmeldelser var ganske kritiske, men det var også at vente, da begge professorer var tilhængere af den klassiske liberale økonomi, og begge var politisk aktive på højrefløjen.

Niels Christian Frederiksen (1840-1905) var i 1874 absolut ingen tilfældig person; han var på toppen af sin brogede karriere.⁷⁴ Han var i 1865 blevet docent og to år senere professor i økonomi; han havde allerede i 1863 deltaget i en professorkonkurrence med så stor succes, at man tog ham uden konkurrence i 1865. Han havde som konkurrenceafhandling i 1863 skrevet den 156 sider lange afhandling *Er den frie Konkurrence under alle Omstændigheder i Almenvellets Interesse?*, og hans svar til dette spørgsmål er nærmest et ja. F.eks. skriver han i afhandlingen side 3:

Betragt hele denne uendelige lange og kunstige sammenslyngede Kjæde af fri økonomisk Virksomhed, hvor hvert eneste Led holdes netop paa sin rette Plads, og hvori hvert enkelt Element ofte ogsaa

71 P.G. Philipsen er formodentlig Philip Gerson Philipsen (1812-1877), en prominent københavnsk boghandler og bogforlægger, der navnlig udgav faglitteratur.

72 På den tid havde *Nationaløkonomisk Tidsskrift* en sådan position i den danske debat, at hvert nyt nummer blev refereret i *Nær og Fjern* under rubrikken »Litteratur«.

73 P.G. Philipsen: »Litteratur«, *Nær og Fjern*, Nr. 139, 28. februar 1875.

74 Jørgen Peter Christensen, 1976, s. 146-183 og P. Grønvold: »Niels Christian Frederiksen«, i Sv. Cerdergreen Bech (red), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 4, 1980, s. 591-592.

er ligesaa nødvendigt for Samfundsorganismens Liv, som Kulsyren eller andre enkelte Elementer ere det for Naturens Orden, – betragt den og bliv opfyldt af Beundring for den Lov, der styrer den, for den fri Konkurrence! Det er den, som ... netop ved denne gjensidige Tiltrækning mellem Selvinteresserne sammenknytter alle de privatøkonomiske Bestræbelser til et harmonisk Hele.⁷⁵

Han sad fra 1866 i Folketinget med en ledende rolle i Mellempartiet (et parti af bl.a. fremskridtsvenlige nationalliberale), der frem til 1876 i mange situationer stod som tungen på vægtskålen. Som de radikale senere stod mellem Socialdemokratiet og de borgerlige, stod Mellempartiet i denne periode mellem Højre og Venstre. Derudover drev han omfattende erhvervsvirksomhed; havde 6000 ha skov i Sverige, var i 1871 medstifter af Landmandsbanken, sad i denne banks bestyrelse og var desuden engageret i Sukkerfabrikken Lolland. Efter økonomisk tilbageslag i 1875 kom han i økonomiske vanskeligheder, og i 1877 nedlagde han alle poster og tog til USA. Her opbyggede han et dansksproget ugeblad *Heimdal* og navnlig en større ejendomshandel omkring de nye jernbaner. Men også det blev lidt for uoverskueligt, og ejendomsretten til den jord, han solgte, var somme tider tvivlsom, så han måtte flygte fra stat til stat. I 1889 kom han derfor igen til Europa.

Det er i forbindelse med problemstillingen i denne artikel interessant, at Frederiksen som tidligere nævnt havde et tæt forhold til D.G. Monrad. Frederiksen blev i 1865 gift med Monrads datter Ada Maria Monrad, og da D.G. Monrad i 1865 udvandrede til New Zealand, var det N.C. Frederiksen, der købte hans ejendom. Det er derfor sandsynligt, at Frederiksen og Monrad har diskuteret Martensens arbejder i hvert fald i 1874. I 1878 var Frederiksen i USA, men de har måske korresponderet.

Frederiksens anmeldelse i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1875 fylder 21 sider. Han lagde anmeldelsen meget økonomisk og docerende an:

Individualismen er ham ensbetydende med Nationaløkonomien, som han navnlig synes at kjende og bedømme efter Adam Smith. Nu er det imidlertid meget uheldigt, at Forfatteren i Virkeligheden kjender meget Lidt til Adam Smith. Han bebrejder ham og Nationaløkonomerne efter ham, at de bygge Samfundet paa Egoisme. Men han er da aabenbart bl. A. aldeles ubekjendt med, at Adam

⁷⁵ Christensen 1976, s. 153.

Smith endogsaa selv betegner sin Fremstilling af Formuelæren som en Abstraktion, hvor han kun for større videnskabelig Indsigts Skyld bliver staaende ved Selvinteressen og ser bort fra det virkelige Livs andre Motiver.⁷⁶

Frederiksen tordnede mod ideen om, at man kan sætte lønnen op, uden at det går ud over beskæftigelsen. Han skildrede, hvordan han havde talt til et stort arbejdermøde:

Jeg spurgte dem, om de troede, at de fik Arbejde, naar der saaledes skulde gives højere Løn, end Arbejdsgiverne behøvede at give, om de troede, at saa Bønderne ikke vilde indrette sig anderledes, holde flere faste Folk i Stedet for at bruge Daglejere eller helt lade være at udføre mange Arbejder, om disse saa ikke til langt større Skade for dem selv langt oftere vilde komme til at gaa ledige.⁷⁷

Heller ikke Martensens analyse af klasse modsætningerne syntes Frederiksen om:

Det er, naar man paa denne Maade taler om »Pengemagten«, om »den moderne Jødedom«, at man ophidser Klasse imod Klasse, at man taler til Hadet, Misundelsen og de andre onde Magter i Samfundet, kort sagt, det er netop det Skammeligste og mest Fordærlige i Socialismen, som Forf. derved understøtter ... Hos Forfattere som Holger Drachmann, ja selv hos de egenlige Socialister, Forfattere af tredje og fjerde Rang, er der altid Kjærlighed til Fremskridt; der er Higen efter noget Bedre ... Men Biskop Martensen er ene og alene reaktionær og gjør i alt Fald det Indtryk at være uforbederlig Tilbagegangsmand. Det er socialistiske Sætninger og Forslag han fremsætter; men det er dem, der til lige ere optagne af de mest yderliggaaende tyske reaktionære Junkere, af »Kreuzzeitungs«- Mændene Otto v. Gerlach og Hermann Wagener, som den højærværdige danske Forfatter gjengiver.⁷⁸

Det sociale spørgsmål var ikke et begreb, Frederiksen syntes om:

76 N.C. Frederiksen: »H. Martensen: *Socialisme og Kristendom*«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 5, 1875, s. 34.

77 Frederiksen 1875, s. 43.

78 Frederiksen 1875, s. 44-45.

Der vilde være meget vundet ved Forhandlingerne af disse Sager, naar man blot vilde lade os være fri for at skulle »løse det sociale Spørgsmaal«. Vi for vort Vedkommende anerkjende slet ikke nogen saadan Opgave. Der er, der har været, og der vil altid være en Uendelighed af enkelte sociale Spørgsmaal; altid vil der paa de mangfoldigste Omraader være Fremgang at gjøre; altid vil der være Plads for en yderligere Udvikling.⁷⁹

Samlet set er Frederiksens anmeldelse en liberal markedsøkonoms fordelagtige svar på Martensens kritik af det kapitalistiske samfund.

Også den anden økonomiprofessor, William Scharling (1837-1911), var negativ i sin anmeldelse i *Dagsbladet*. Men også han må på forhånd antages at være politisk skeptisk. Han fik universitetets guldmedalje i 1862 med afhandlingen *Hvad forstaaes ved Proletariat og hvad kan fra Statens side gøres for at forhindre dets Opkomst og Udbredelse?* og blev professor i 1869 og var det til sin død.⁸⁰ Han sad for Højre i Københavns Borgerrepræsentation 1873-81 og i Folketinget 1876-1898. I 1895 blev han formand for Højres repræsentantskab, og i 1900-1901 var han finansminister i den sidste Højreregering inden systemskiftet. Så heller ikke hans kritik er overraskende. Det er dog lidt overraskende, at han ikke gik ud i et helhjertet forsvar for den liberale nationaløkonomi, men tværtimod i stedet understregede, at Martensens polemik ikke rammer moderne nationaløkonomi. Adam Smith var ikke nogen autoritet: »Hvad en Forfatter, han være nok saa stor og berømt og nok saa meget Grundlægger af Videnskaben, har ment om de sociale Spørgsmaal for 100 Aar siden, det er dog virkelig ikke afgørende, hvor Dommen skal fældes over selve denne Videnskab og en Fremstilling gives af dens Opfattelser og Anskuelser«.⁸¹

Det ville ifølge Scharling være mere naturligt at tage udgangspunkt i nyere økonomer som f.eks. John Stuart Mill. Scharling henviste endda til både de tyske kathedersocialister og de historiske økonomer, som han ikke kan have følt særlig stor sympati for, som dele af den moderne økonomi. Adam Smith lavede fejl: »Sagens sande Sammenhæng er simpelt hen den, at man i den økonomiske Videnskab, ligesom det er gaaet i adskillige andre Videnskaber, den første Tid ikke behørig

79 Frederiksen 1875, s. 47.

80 Niels Banke: »Hans William Scharling«, i Sv. Cerdergreen Bech (red), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 13, 1983, s. 49-51, og Svend Aage Hansen: »William Scharling«, i *Danske Økonomer – Festskrift i anledning af Socialøkonomisk Samfunds 75 års jubilæum*, København 1976, s. 191-205.

81 Scharling 1874 I.

har sondret imellem den videnskabelige Analyse af Samfundsforholdene og den derpaa byggende Politik«. ⁸² Scharling var selvfølgelig som mange andre skeptisk over for løn- og renteregulering.

Scharlings anden artikel understregede også, at økonomi og disciplinen økonomisk politik er »noget helt andet end egentlig Politik«. Scharlings dom var, at Martensens fremstilling »ikke bæres af et tilstrækkeligt Kjendskab til denne Videnskabs (Nationaløkonomiens) Indhold og Synsmaader«, og det kunne »Nationaløkonomiens officielle Repræsentanter« ikke undlade at sige, »uden at svigte de Forpligtelser, deres Stillinger paalægger dem«.

Hvor Frederiksen og Scharling med deres politiske holdninger næsten refleksmæssigt måtte være mod Martensens synspunkter, så er Marcus Rubins anmeldelse mindre forudsigelig. Marcus Rubin (1854-1923) var på det tidspunkt en helt ung økonom på vej frem og medlem af kredsen af unge jødiske intellektuelle i København. ⁸³ Han blev i 1874 cand. polit. og fik samme år Universitetets sølvmedalje for en afhandling om sparekasser. Hans senere karriere var imponerende; 1883-96 var han leder af Staden Københavns Statistiske Kontor, 1896-1902 direktør for Statens Statistiske Kontor (i dag »Rigsstatistiker«), 1902-1913 chef for skattedepartementet og generaltolddirektør (fra 1905 med titel af Generaldirektør for Skattevæsenet), og fra 1913 til sin død var han så Nationalbankdirektør. Han havde, bl.a. sammen med Harald Westergaard, en stor og internationalt anerkendt social-statistisk produktion og blev i 1902 som den eneste af datidens økonomer medlem af Videnskabernes Selskab; var formand for Nationaløkonomisk Forening 1900-1916 og havde mange andre tillidshverv. Han var ikke socialist, men dog regnet til den mere socialt orienterede del af økonomstanden. Han skrev selv i sine erindringer:

Jeg var ubetinget Ikke-Socialist, naar Spørgsmaalet var om en eventuel socialistisk Arbejdsordning, men naar enhver Strike ansaas for »Socialisme« d.e. halvt forbryderisk, og naar det paa Forhaand ansaas for givet, at Arbejdsgiverne altid havde Ret og Arbejderne altid Uret, ja, saa førtes man selvfølgelig over paa Arbejdernes Side baade med sin Forstand og sit Hjerte. ⁸⁴

⁸² Scharling 1874 I.

⁸³ Om Rubins liv og levnet, se Lorenz Rerup: »Marcus Rubin«, i Sv. Cerdergreen Bech (red), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 12, 1982, s. 448-450, og Markus Rubin: *Nogle erindringer*, Kristiania og København, 1914.

⁸⁴ Rubin 1914, s. 82.

I 1874 anmeldte han Martensens pjece i ugebladet *Nær og Fjern*. I anmeldelsen bebrejdede han som mange andre Martensen, at han ikke skelner tilstrækkeligt mellem nationaløkonomiens teori og politik. »Økonomien gør kun Fordring paa at fastsætte Love for det Samfund, hvor Pengepungen hersker; om den til Bedste for dette Samfund vil have ubetinget Frihed eller Statens Indblanding, er en ting for sig ... den indrømmer sine Synspunkters Begrænsning«. Også Rubin kritiserede en offentligt fastlåst rente. Han kunne altså ikke acceptere Martensens angreb på faget nationaløkonomi, men nok hans sociale budskab. Anmeldelsen slutter:

Det, som ved denne Pjece er af saa væsenlig Interesse, er: at Biskop Martensen, vor Gejstligheds Øverste, har lagt et varmt og sympathetisk Ord ind for fjerde Stand, samtidig med at han har rettet et stærkt Angreb imod Bourgeoisiet og dets Økonomi, baade den theoretiske og den praktiske – thi uden at Bourgeoisiet angribes direkte blot i saa meget som en eneste Linie, er det dog mod dettes Tryghed og Indifferentisme at hele Pjecens Tankegang er rettet - qvod felix faustumqve sit!⁸⁵

Martensens pjece og denne anmeldelse diskuteres i en længere brevsveksling mellem Rubin og vennen David Simonsen (1853-1932). Simonsen havde studeret østerlandsk sprog ved Københavns Universitet, og her i 1874 studerede han ved det jødisk-teologiske seminarium i Breslau.⁸⁶ Simonsen var som Rubin en fremtrædende yngre jødisk intellektuel; han blev overrabbiner 1892-1902, og hans bibliotek rummede ved hans død henimod 40.000 bind, mest hebraica og judaica, og de kom til at danne grundstammen i Det Kgl. Biblioteks særlige afdeling Bibliotheca Simonseniana.

Rubin skrev i november 1874 til Simonsen:

I det sidste nummer af »Nær og fjern« findes en meget rød (det må være det sidste ovenfor citerede afsnit, der får Rubin til at betegne den som rød. NK), men – som jeg tror – velskreven anmeldelse af mig af en nylig udkommen pjece af Martensen »Socialisme og Kristendom«. Du har måske i »Dagbladets« forøvrigt meget af-

85 Markus Rubin, usigneret, Litteratur: »Socialisme og Kristendom af Dr. H. Martensen«, *Nær og Fjern*, Nr. 126, 29. november 1874.

86 R. Edelmann: »David Simonsen«, i Sv. Cerdergreen Bech (red), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 13, 1983, s. 385-386.

dæmpede referat set, at den er et angreb på bourgeoisiet - hvilket er dens betydning – sammen med et umotiveret angreb på den bestående økonomi (fordi den ikke er ethisk) og med et fromt håb om en »Kristelig-socialistisk« samfundstilstand, som bl.a. staten skal hjælpe til at opbygge. Det er dog efter min mening al ære værd, at manden har taget fat på spørgsmålet; blot han havde gjort det lidt tidligere!⁸⁷

Da det har været et hovedkritikpunkt mod Martensen, at han var anti-semitisk, er denne meningsudveksling mellem to unge jødiske intellektuelle ganske interessant. Interessant er også, at det flere gange ovenfor diskuterede spørgsmål om forhold mellem etik og økonomi også spiller en central rolle i debatten mellem Rubin og Simonsen. Simonsen svarede i december fra Breslau:

Martensens Bog har jeg da den syntes at være et Tidernes Tegn og vistnok ofte vil blive citeret, ladet min Fader (sende) og har ogsaa (som det hedder i dannet Stil) »med Interesse læst den«. At et Angreb paa en »Samfundsvidenskab«, der mere end nogen anden ønsker at skaffe sine Sætninger Anerkjendelse blandt den store Hob, gaar ud fra den Forudsætning at en saadan Videnskab maa være »ethisk«, finder jeg ikke saa fuldstændig ubeføjet som Du. Det er jo ikke blot Kjødklodser der kun skal æde og drikke der regnes med men ligesaavel som det »uprodukt. Arbejde« må kaldes Arbejde maa det dog indrømmes at Fordringen om den højeste Lykke for Menneskene ikke kan naaes uden at Moralen tages med i Beregning da det til Dato dog neppe er fremsat at usædelige Mennesker ere lige saa lykkelige som sædelige Mennesker under samme ydre Livsbetingelser. Omvendt finder jeg ogsaa at Økonomien selv har anerkjendt Fordringens Berettigelse da der ved Spørgsmaalet om Overbefolkningens Correctiv ikke har været Tale om anerkjendt usædelige Recepter som at slaa Fattigfolk ihjel men netop disputeret om det foreslaaede Præventiv er usædeligt. – At Martensen kun kjender det gamle Testam. gennem det nye, saaledes naar han vindicerer Christendommen: Elsk din Næste

87 Lorenz Rerup: *Marcus Rubins brevveksling 1870-1922*, vol. I-IV, København 1963, bind I, s. 26. Retskrivningen følger i de gengivne citater Rerup; han bruger skiftevis gammel og ny retskrivning.

som dig selv, undrer mig ikke da det er en Fejl der er egen for de fleste chr. Theol., eller naar de citere Grundtexten citere de falsk.⁸⁸

Hertil svarede Rubin d. 31. december 1874:

Om Martensens piece skriver Du, at Du synes, han har ret i at sætte ethiken i forbindelse med økonomien. Ja, når resultaterne af hver videnskab foreligger. Men Du må huske på, at økonomien er forskellig fra politikken og statsvidenskaben i egenlig forstand. »Den højeste lykke« er statens opgave, men ikke økonomiens, en videnskab arbejder jo som sådan aldrig med direkte praktiske mål for øje. Økonomien søger i det ideale byttesamfund, den abstraherer sig til at finde, lovene, statsmanden anvender da det lys, han har fået kastet på byttesamfundet, på det virkelige samfund, hvor der kommer ikke blot ethiske men også æsthetiske og mange andre hensyn til. Husk fremfor alt på, at et er politisk økonomi, et andet økonomisk politik, og at denne sidste for at være alsidig har ret til at tage fastslåede resultater andetstedsfra med ind i sine betragtninger, således det, at man ikke må slå folk ihjel eller lignende, forsåvidt det er fastslået; men økonomien, der skal skabe love som andre videnskaber, har intet med ethiken at gøre. Markedsværdiens lov udfindes kun i det ideale byttesamfund og ikke i det, hvor man måske forærer hverandre tingene.⁸⁹

Simonsens svar fra januar 1875 er også interessant derved, at han ikke forarges over diskussionen af det specifikt jødiske i Martensens økonomiske betragtninger:

Jeg vil dog gaa ind paa Dit Brev da jeg i flere Punkter ikke er enig med Dig. Saaledes med Hensyn til Din Bestemmelse af Nationaløkonomien som en Videnskab der ikke har Noget med det virkelige Samfund at gjøre; hvor det ikke netop gjælder at holde de forskjellige Fag ude fra hinanden, bruger man dog paa Dansk Nationaløkonomi om alt det der vel bedst udtrykkes ved Comtes »Sociologie« ... At navnlig Martensen sigter til Politiken sees jo af den første Side. - Du har ogsaa ærgret Dig over hvad han siger om den »moderne Jødedom«. Jeg ikke thi jeg kan saa godt forstaa at en Mand der ikke anseer det Opsving som den jødiske Deelta-

88 Rerup 1963, bind I, s. 27.

89 Rerup 1963, bind I, s. 30.

gelse i Handelen har givet denne (á propos har Du ikke Lyst til at skrive om »Jødernes Indflydelse på Verdenshandelen« som Doctorafhandling?) for noget absolut Gode, maa have et desto mere aabent Øje for de Ulykker, Nutidens Pengeomsætninger, der dog i saa væsentlig Grad ere baarne af Jøder, har forvoldt.⁹⁰

Medio februar afsluttede Rubin debatten bl.a. med nogle henvisninger til Frederiksens anmeldelse, der nu var kommet (Frederiksen var Rubins specialevejleder på Universitetet, og han starter med at beklage sig over Frederiksens manglende tid til vejledning):

Dog har han fået tid til i sidste hæfte af nat.øk. tidsskrift at skrive en donner und blitz artikel mod Martensen, hvor han er i den grad grov, at jeg ikke mindes at have set noget lignende. Han udtaler – forøvrigt fuldkommen berettiget – at vore socialister *herhjemme* ere optrådte med større teoretisk og praktisk kendskab til forholdene end Martensen og han udslynger anathema over præstestanden, statskirken og vrøvlet i almindelighed og i særdeleshed. Også Scharling har, som Du vel har set i »Dagbladet« svaret M. Angående ethiken i økonomien fastholder jeg, at den politiske økonomi er én ting og er ganske uethisk; den økonomiske politik en anden ting og udtaler sig først og hovedsagelig fra et økonomisk standpunkt men peger hen til (som overalt i videnskaberne) hvad andre videnskaber (som ethiken, æstethiken m.v.) ere nåede til.⁹¹

Også i dag diskuteres forholdet mellem etik og økonomi intenst, og det er langt fra oplagt, at moderne økonomer ville være lige så skeptiske over for at kombinere økonomi og etik, som f.eks. Carl Ploug, William Scharling og Marcus Rubin var dengang.⁹²

9. Martensen og Monrads reaktion på debatten

Hverken Martensen eller Monrad svarede som ovenfor nævnt offentligt på indvendingerne mod deres bøger. Begge mænd var jo sidst i deres karrierer, så offentlig debat var noget, de overlod til deres elever og tilhængere. Begge så deres værker som udslag af en tung kristen pligt;

⁹⁰ Rerup 1963, bind I, s. 31.

⁹¹ Rerup 1963, bind I, s. 33.

⁹² Blandt mange kan nævnes Kenneth E. Boulding, *Economics as a Moral Science*, *American Economic Review*, Vol. 59,1, 1969, s. 1-12, og nobelprismodtageren Amartya Sen's, *On Ethics and Economics*, New York, 1989.

noget de ikke gjorde for deres fornøjelses skyld. Og det prægede også deres reaktioner. Martensen udtrykker tydeligt dette i et brev fra d. 31. december 1874 til Johanne Luise Heiberg. Han skrev:

At mit lille Skrift om Socialismen ikke ret har været Dem forstaaeligt eller dog ikke ret hos Dem har kunnet finde Gjenklang, har været mig en lille Sorg, da jeg netop af Dem saa gjerne vil forstaaes og bliver forstaaet.⁹³ Selv har jeg troet at gjøre en christelig Gjerning ved at tage Ordet for en Sandhed, der opholdes i Uretfærdighed og ligesom sukker under et Kistelaag, hvorunder baade de Magthavende og Pressen holde den, indtil den omsider bryder igjennem til Dom og Forfærdelse. Der skal i sin Tid ikke kunne siges at Kirken har været stum og forsømt at udtale hvad der fra Christendommens Side burde siges. Thi til Trods for al Indsigelse staaer det christeligt fast, at Industrien er for Mennskets Skyld og ikke Mennesket for Industriens. At de, der ved mine Indvendinger i en eller anden Henseende har fundet deres Standpunkt angrebet ... ere utilfredse dermed og mene, at jeg helst burde have afholdt mig fra saadant d.v.s. afholdt mig fra at anvende min almindelige Ethik paa det virkelige Liv i de specielle Forhold, kunde ikke komme mig uventet; og Bladenes forblommede, forlegne og udenom Sagen gaaende Anmeldelser kunde heller ikke komme uventede, thi man ønsker helst aldeles ikke at forhandle om denne Sag. Men Skriftet selv har fundet en ikke ringe Opmærksomhed og er læst i de forskjellige Samfundskredse. Og den store Sag selv vil Aar efter Aar, med mere og mere indtrængende Kraft opfordre til almindelig Forstaaelse. Til en aandelig og sympathetisk

93 Breve fra fru Heiberg til A. F. Krieger angiver ikke nogen stærkt kritisk holdning. November 1874 skrev hun om Martensens bog: »Også forekommer det mig, som om den langt fra er populær nok i hele Sproget og Vendingerne. Kan virkelig vore Haandværkere læse denne Bog?» (Friis & Munch, 1915 s. 203). I Maj 1878 havde hun skiftet mening: »Ja de har ret, Formen er »glimrende«. At Bogen ikke er holdt strængt videnskabelig, finder jeg en Fordel for mig og mine Lige. Alle kan nu læse den og enhver drage den Nytte ud heraf, som passer for ham« (Friis & Munch, 1915, s. 303). Indholdsmæssigt synes hun nok, han farer for hurtigt frem: »Et andet Spørgsmaal er, om ikke Tiden af Lyst til at reformere, til at forkaste de Tilstande, man med Nødvendighed maatte være misfornøjede med, har, ligesom en daarlig Kusk, dreiet for stærkt om Hjørnet og derved opnaaet at vælte istedetfor at komme længere frem til Maalet,« (Friis & Munch, 1915, s. 306). I forbindelse med en norsk avisartikel skrev hun om Monrads genmæle: »At Forfatteren kalder Monrads Vaaben mod Martensen »blanke og fiintslebne« kan jeg ikke gaae ind paa, thi mig synes, at det fiintslebne er temmelig groft i Slibningen ...« (Friis & Munch, 1915 s. 315).

Forstaaelse – ikke af dette eller hiint Enkelte, der mere eller mindre er tilfældig og disputabelt, men af det store Menneskehedens Anliggende, af Kampen mellem den hedenske og den christelige Opfatning af Forholdet mellem Mennesket og Industrien.⁹⁴

Også Monrad følte sit genmæle som en pligt, hvor han egentlig hellere ville arbejde med kirkefædrene. Han skrev til sønnen Viggo Monrad i september 1878:

Næste Post haaber jeg at kunne sende dig et lille Skrift, hvis Titel er: »Politiske Breve Nr. 14-18. Liberalismens Gjenmæle mod Biskop Martensens Ethik«. Han har nemlig i sin Ethik reist et saa uretfærdigt og heftigt Angreb paa Liberalismen, at jeg som en af dens Bærere her i Landet er bleven nødt til at tage til Gjenmæle. Herved er jeg rigtignok i over en halv Maaned blevet revet bort fra mine Kirkefædre, til hvilke jeg nu længsels- og angerfuldt haster tilbage.⁹⁵

Et par af de tidligere givne citater kunne måske tolkes, som om Monrad holdt kristendom og politik mere adskilt end Martensen. Det er nok tvivlsomt; også for Monrad var kristendom og politik vævet uløseligt sammen. Han skrev f.eks. til datteren Ada Frederiksen i oktober 1871 om en prædikensamling, han var ved at udgive: »Naar denne Samling er udkommet, saa har jeg omtrent udtømt, hvad jeg har at sige om Religion og Politik, og jeg troer derfor ikke, at Verden vilde lide noget Tab, om jeg gik bort«.⁹⁶

Som bemærket af Svend Hauge er det bemærkelsesværdigt, at Monrad i forbindelse med en prædikensamling skriver »og Politik«. Men Monrad understregede ved flere lejlighed, at intet parti måtte tage patent på kristendommen, og det, han var bange for i sit eget stift, var Højrefolk, som var i stort flertal blandt stiftets præster. Han var endda udsat for et betydeligt pres fra disse Højrefolk for at trække sig som Venstrefolketingsmedlem.⁹⁷ F.eks. skrev han til sin datter i 1884 om et ubehageligt aspekt ved hans visitatser: »Jeg kan tydelig mærke, at Præsterne, der jo alle ere ivrige Høiremænd, ser skævt til min politiske

94 Just Rahbek: *Breve fra og til Johanne Luise Heiberg II*, København 1955, s. 107-108.

95 Svend Hauge: *D.G. Monrad Breve*, København 1969, s. 220.

96 Hauge 1969 s. 20.

97 Se Nyholm 1947, s. 455-463.

Virksomhed og ønsker, at jeg ikke var Rigsdagsmand«. ⁹⁸ Ud fra deres holdning til markedet kunne man let komme til at klassificere Martensen som hørende til »rød blok« og Monrad til »blå blok«. Men det er oplagt alt for simpelt. Det er svært at afgøre, hvem af de to der efter nutidens sprogbrug er mest »venstreorienteret«; den socialt-konservative Martensen eller den demokratiske liberalist D.G. Monrad.

Selv om hverken Martensen eller Monrad offentligt svarede deres kritikere, er der tydelige tegn på, at de var ganske forbitrede. Martensen talte i sine erindringer skarpt om liberalismens tilhængere, der var ude af stand til at »hæve sig til et højere Standpunkt«, og han fandt ingen »Anledning til nærmere at indlade mig på deres Angreb, der forekom mig at være ufrugtbare«. ⁹⁹

Monrad var meget bitter over, at det var Martensens elever og venner, der forsvarede ham. Efter Johannes Koks (Pætræus, 1878) indlæg i debatten skrev han i et brev: »Det gør mig ondt, at Biskop Martensen føler sig fornærmet. Jeg er imidlertid overbevist om, at han om et Aarstid vil forbavses over, at han har kunnet føle sig fornærmet ved et Skrift, der yder ham så stor Anerkendelse, og at han ikke vil kunne undgaa at føle Undseelse over at have tilstedet sin lille Moppe at fare i Benene paa samme Skriffs Forfatter«. ¹⁰⁰

Tilsvarende skrev Monrad i en ny serie »politiske breve«, der blev skrevet i 1880 med henblik på offentliggørelse, men først offentliggjort af historikeren Aage Friis i 1914, om Martensen og Bornemann. ¹⁰¹ Disse politiske breve handler om 1864, men indledningsvis forholder han sig til, hvorfor han ikke havde svaret Bornemann. Det er ganske aggressivt: »Hvorfor har jeg ikke svaret Professor Bornemann? Men hvorfor skulde jeg svare ham? Han har Glæde af at sige mig Ubehageligheder. Hvorfor skulde jeg ikke unde ham den Glæde? Han har i Sandhed ikke havt for mange Glæder i Livet«. ¹⁰²

Derefter understregede Monrad, hvordan han har ydet Martensen

⁹⁸ Nyholm 1947 s. 358.

⁹⁹ H.L. Martensen: *Af mit Levnet, Meddelelser*, I-III, København 1882-1883, og Stavns-
trup 1948, s. 355.

¹⁰⁰ Stavnsrup 1948 s. 356.

¹⁰¹ Aage Friis: *D.G. Monrads deltagelse i Begivenhederne 1864*, København 1914. Monrad synes at have sigtet på en offentliggørelse, helst inden sin 70-års fødselsdag, men det blev aldrig til noget i Monrads egen levetid. Hvorfor vides ikke. Manuskriptet blev af familien overladt til Rigsarkivet i 1888 med klausul om, at det først måtte offentliggøres 25 år senere, og det er så det, Aage Friis gjorde i 1914, se Friis (1914 s. XXII-XXV).

¹⁰² Friis 1914 s. 4.

»saa hel og fuld Anerkjendelse, at det neppe er muligt at yde ham en større, naar man vil holder sig til Sandheden«. ¹⁰³ Umiddelbart efter citerer han en lang, meget rosende beskrivelse af Martensen hentet fra et af de tidligere offentliggjorte politiske breve. Monrad angreb altså ifølge egen opfattelse ikke personen Martensen, men »de meninger, som jeg fandt urigtige, har jeg derimod bekjæmpet, så godt jeg formaaede«. ¹⁰⁴

10. Debattens virkningshistorie

Der kan være god grund til at følge debattens virkningshistorie, for der er oplagt en sådan. Her skal hovedsageligt følges det spor, Martensen udlagde, for der er gode argumenter for, at det var med til at lægge grundstenen til den danske velfærdsstat.

De måske største navne blandt de kristne socialreformatorer i årtierne efter debatten var Fernando Linderberg (1854-1914) og Harald Westergaard (1853-1936). Linderberg var uddannet gartner, men kom på højskole, læste Martensen og blev grebet af fremstillingen og fungerede derefter som socialpolitisk agitator, skribent og højskolelærer. ¹⁰⁵ Han var inspireret af Henry George, og forskellige kristelige sociale bevægelser, bl.a. altså i meget høj grad af Martensen og de tyske kathedersocialister. Han arbejdede i 1880'erne og 1890'erne med at udvikle en kristelig fagforening for landarbejderne. I 1890'erne havde hans fagforbund 31 afdelinger og op mod 3000 medlemmer. I 1895 gik forbundet og Linderberg selv imidlertid ind i den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Linderberg arbejdede derefter bl.a. sammen med Harald Westergaard vedrørende forskellige folkeoplysende aktiviteter, tidsskriftsudgivelser m.v. Han skrev også en række bøger om kristeligt sociale emner, bl.a. *Fri konkurrence og Socialisme* fra 1895.

Ved siden af Martensen var Harald Westergaard, den mest indflydelsesrige kristeligt sociale skikkelse i 1800-tallets sidste årtier. Westergaard hører imidlertid ikke hjemme i den her beskrevne tradition, for han var af en helt anden skole end Martensen. Hvor Martensen var tysk inspireret og hans værker ofte kom på tysk, var Westergaard inspireret af engelske kristeligt sociale retninger, specielt John Malcolm Ludlow

¹⁰³ Friis 1914, s. 7.

¹⁰⁴ Friis 1914, s. 8.

¹⁰⁵ Niels Banke: »Fire danske socialistiske skribenter«, i *Danske økonomer: Festskrift i anledning af Socialøkonomisk Samfunds 75 års jubilæum*, København 1976, s. 384-410; Claus Bjørn: »Peder Theodor Fernando Linderberg«, i Sv. Cerdergreen Bech (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 9, 1981, s. 67-68, og Lars Schädler Andersen, *Balancekunstneren, Harald Westergaard, kirkesagen og det sociale spørgsmål 1878-1907*, Odense 2012.

(1821-1911). Hvor Martensen var decideret højkirkelig, var Westergaard missionsk og lavkirkelig.¹⁰⁶

Begyndelsen til den danske velfærdsstat kom i 1890'erne bl.a. med en pensionsreform med støtte til alle uformuende ældre i 1891 og en lov om sygekasser i 1892. Og i disse tidlige år var Socialdemokratiet endnu uden den store indflydelse, så dem, der pressede på, var i høj grad de kristeligt sociale debattører.

Senere overtog Socialdemokratiet ledelsen af velfærdsstatens udbygning. I 1924 dannede Thorvald Stauning (1873-1942) for første gang en socialdemokratisk ledet regering, og fra da af blev velfærdsstaten i høj grad et socialdemokratisk projekt. Socialdemokratiet var et sekulært parti, der gik ind for adskillelse af stat og kirke, men det betød ikke, at partiets ledere var uden inspiration fra de kristeligt sociale retninger.

Hvis man skulle finde en far til den danske velfærdsstat, ville K.K. Steincke (1880-1963) være en naturlig kandidat. Han var socialdemokratisk socialminister 1929-1935 og var manden bag den store socialreform i 1933 (måske den vigtigste reform i den danske velfærdsstats historie). Han var stærkt inspireret af Fernando Linderberg og troende kristen.¹⁰⁷ Han har udtalelser som: »Havde der aldrig været kristendom i verden, ville der heller ikke være nogen socialisme«, og »Jeg har altid, hvordan det end er gået mig, bedt mit fadervor og agter at blive ved dermed«.¹⁰⁸

Der går altså en lige, veldokumenteret linje fra Martensen over Linderberg til Socialdemokratiet, og der har hele tiden været en ret usynlig, men vigtig, kristelig retning i Socialdemokratiet. Nævnes kunne teologiprofessorerne K.E. Løgstrup (1905-1981) og Hal Koch (1904-1963), den sidste med den politisk aktive ægtefælle Bodil Koch (1903-1972), der bl.a. var socialdemokratisk kirkeminister.

K.E. Løgstrup, der aldrig har optrådt som organiseret socialdemokratisk talsmand, er ikke desto mindre måske den, der klarest har formuleret den socialdemokratiske velfærdsstats idé. Udgangspunktet er, at den enkelte aldrig har »med et andet menneske at gøre uden, at han holder noget af dets liv i sin hånd«. Og deraf følger en etisk fordring

106 Niels Kærgård: »Tre Økonomiske professorers teologi«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1997, s. 129-197, og Andersen 2012 f.eks. s. 245-248.

107 J. Christensen: *K.K. Steincke – Mennesket og politikerens: En biografi*, København 1998, s. 38-42.

108 J. Bomholt: »Eksistentialisten«, i Gert Munch (red.), *K.K. Steincke – Socialismens aristokrat*, København 1963, s. 44.

om at tage sig af denne anden. Men det er ikke sikkert, det sker, og så må staten træde til:

Gør vi brug af kærligheden til næsten som idé, er der ingen der elsker næsten, men der er nogen, der tvinges til at bære sig ad, som om de gjorde det. Måske går de stærke med til det af en velforstået egeninteresse, idet de resonerer som så, at kun med en indkomstudligning kan vi undgå en eksplosion, i hvilken vi selv ryger med i luften. Og gør de modstand, bryder man sig fejl om det. For nok kan man kun elske næsten frivilligt, men leve, som om man gjorde det, kan man udmærket tvinges til, og det må en fornuftig politik gå ud på. Gøre brug af den gyldne regel som politisk ide er med samfundsindretningen at lade folk bære sig ad, som om de elskede næsten, vel vidende at de ikke gør det.¹⁰⁹

Det er jo velfærdsstatens ide i en nøddeskal, og den er også brugt af ateistiske socialdemokrater, jf. f.eks. Folketingets tidligere formand og langvarigt minister i mange socialdemokratiske regeringer, professor dr. polit. Erling Olsen:

Gennem det hele er dog gået noget grundlæggende, nemlig en fornemmelse af, at alle mennesker hører sammen og har et ansvar for hinanden. Dette er Socialdemokratiets moralske budskab. Vi vil aldrig bede folk klare sig selv, hvis de har brug for samfundets hjælp. Det var derfor, vi skabte vore skandinaviske velfærdssamfund. Hermed ønsker jeg at sige, at de skandinaviske socialdemokratier ikke blot har været interesseorganisation, der gennem de politiske institutioner har skullet varetage deres medlemmers økonomiske interesser. De har også, og ikke mindst, været folkebevægelser, der søgte at virkeliggøre nogle af kristendommens grundlæggende principper, selv om mange af deres aktive medlemmer var ateister.¹¹⁰

Der kan være gode grunde til at beskrive Hans Lassen Martensen som højkirkelig, reaktionær og antisemitisk. Lindhardt kan jf. ovenfor have argumenter for, at Martensen alene lavede en alliance med socialisterne

109 K.E. Løgstrup: *Ethiske begreber og problemer*, København 1996, (udgivet første gang i *Etik och kristen tro*, 1971 redigeret af Gustav Wingren), s. 54.

110 Erling Olsen: »Den disciplinerede Keynes«, *Økonomi & Politik*, vol. 57.1, 1983, s. 35.

i kampen for det autoritære samfund og den autoritære kirke, mod al politisk og religiøs liberalisme, men det ændrer ikke ved, at der er en lige linje fra Martensens *Socialisme og Christendom* til Linderberg og fra Linderberg til K.K. Steincke og fra Steincke til det moderne Socialdemokrati. Når man skal redegøre for fædrene til den moderne danske velfærdsstat, så fortjener Martensen en central plads.

11. Sammenfatning

Der er ingen tvivl om, at Martensen og Monrad havde meget forskellige synspunkter vedrørende både samfundsforhold og kristelig etik. For Martensen var der tale om en skarp modsætning mellem en kristelig etik præget af gensidigt sammenhold borgerne imellem og så et økonomisk system, der var præget af individualisme og konkurrence. For Monrad var også de økonomiske love, herunder konkurrencens prislove, en del af skaberværket, som der måtte ses på med beundring og respekt. Etik og økonomi skulle holdes skarpt adskilt. Disse synspunkter formulerede de begge tydeligt i deres bøger.

Begge så deres synspunkter som udtryk for den kristendom, de gik ind for, og ingen af dem lod sig røkke af debatten. Ingen af dem gik ind i den efterfølgende almindelige debat, men begge har i breve markeret deres holdning til den. Begge så deres værker som udslag af en tung kristen pligt; noget de ikke skrev for deres fornøjelses skyld.

Ses på debatten med nutidige øjne, er der selvfølgelig en hel del i både Martensen og Monrads skrifter, der virker forældet og besynderligt, f.eks. debatten om jøderne og noget af Martensens kristelige socialisme. Men hvis det skrælles væk, så står tilbage en af de klareste og mest velskrevne debatter om markedsøkonomiens forhold til etikken. Moderne økonomer, teologer og etikere kan ikke siges at være »kommet videre«. De kan kun – ud fra personlige grundholdninger – vælge side, eller evt. forsøge at lave et kompromis mellem de to klare standpunkter.

Ud over at være en debat, der stadig kan læses med interesse, så har debatten også været med til at præge udviklingen i de sidste omkring 150 år. Der findes linjer fra Monrad til moderne liberalister og fra Martensen til den moderne velfærdsstat. Linjerne har ikke altid været dominerende, men de er der tydeligt og er lette at følge.

Summary

A remarkable discussion of the ethics of the capitalistic market economy took place in Denmark in the 1870s. The main contributors were Bishop Hans Lassen Martensen (1808-1884) and Bishop Ditlev Gothardt Mon-

rad (1811-1887), two of the most prominent figures in the ecclesiastical history of Denmark. Martensen published a small pamphlet entitled *Socialisme og Christendom* (Socialism and Christianity) in 1874, in which he argued against capitalism, individualism and liberalism. He included the text almost unchanged in his major work *Den Christelige Ethik* (The Christian Ethics) volume II.2 of 1878. Bishop Monrad replied in his book *Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik* (The reply of Liberalism to Bishop Martensen).

The two great personalities presented their views profound and clearly, but their elevated position constrained them from engaging in a continuing public debate. Martensen never responded to the objections to his books. Both men were at the end of their careers, so public debate was something they handed over to their students and followers. Nevertheless, an important and interesting debate continued in subsequent years. Almost all major newspapers and a number of journals and magazines carried reviews and comments. Some of the more profound comments were also published as books and pamphlets.

The debate is interesting for at least two reasons. First, it is the most thorough debate in Denmark among Christians about what the attitude to social issues should be. Is it a Christian duty to fight for the weak and poor, or should Christianity leave it to the politicians to address social questions? Never before or since have these questions been so intensively debated among so prominent leaders of the Danish church.

Secondly, there seems to run a causal chain from Martensen's contribution to the establishment of the modern welfare state. Not, perhaps, a clear and dominating track, but never the less one of the many threads that were woven together into the fabric that formed the Danish welfare state. The influence brought on this from Hans Lassen Martensen to Fernando Linderberg (1854-1914) and from Linderberg to K.K. Steincke (1880-1963) is well documented, and if one man has to be named as the Father of the Danish welfare state, then K.K. Steincke must be amongst the absolute favourites.